

VITA

VISZONTVÁLASZ DIENES ANDRÁSNAK „A BRONZSZOBOR VAGY A KÖLTŐ?” C. HOZZÁSZÓLÁSÁRA

Dr. Mezősi Károly

Petőfi utolsó napja és halála c. s a Hadtörténelmi Közlemények 1957. évi 3—4. számában megjelent tanulmányomról Dienes András a fenti címen azon nyomban, a folyóiratnak még ugyanebben a számában bírálatot írt. Észrevételeire az alábbiakban válaszolok.

1. A „bronzszobor-tan” kérdéséhez

Dienes András válaszában mindjárt az elején igen élesen szembeállított „kétféle kutatói állásfoglalást”. Az egyik a szigorúan vett tudományos álláspont, s ezt Dienes így fogalmazta meg: „tollat forgatni csak úgy szabad, ha tollunk az egyedül igaz szolgálatában áll, kutatni csak úgy lehet, ha az igazra bukkanva nem kell azt félve eltemetnünk, érdem, ha felmutatjuk”. Megkívánja, hogy ez az álláspont Petőfi életrajzi kérdéseinek vizsgálatában is feltétlenül érvényesüljön.

A fentiekhez mindjárt hozzáfűzöm: *ezt az álláspontot magam is feltétlenül vallom!*

Tanulmányomból mindamellett Dienes azt olvasta ki, hogy ennek „szinte minden sorából kiárad” egy olyanféle „tan” — s ezt Dienes „széptan”-nak, „égi történetfrás”-nak is mondja —, „mely nem azt vizsgálja, hogy mi történt, hanem hogy mi „méltóbb” Petőfihez, mi képzelhető el róla”. Dienes András az ilyen „kutatói magatartásnak a jelentkezését” visszautasítja, mert így a költőből „életlen, mozdulatlan, jéghideg bronzszobor” válik.

Teljesen egyetértek Diennel abban, hogy ha valaki az igazságot eltitkolja, ez tudománytalan álláspont. Nem kevésbé tudománytalan azonban az sem, ha valaki kétes értékű és hiteltű közléseket feltétlenül igazaknak kíván elfogadtatni.

Azt a beállítást, mintha tanulmányom megírásában és Lengyel József közléseinek bírálatában az igazság leplezésének szándéka vezetett volna, nekem kell visszautasítanom. Ellenkezőleg: Lengyel írásait azért vizsgáltam meg, hogy lássuk, az abban közölt adatok valósága, történelmi

hitele igazolható és elfogadható-e. Igen sajnálatosnak vélem, hogy Dienes András tanulmányomat olyan megvilágításba helyezte, mintha az igazság ellen támadnék, vagy a valóságtól félnék, s ezzel elvi kérdésben vallott álláspontomnak olyan értelmet adott, amilyent sohasem képviseltem. Válaszának mindjárt az elején úgy tüntette fel, mintha véleménykülönbségünkben az ő „tudományos” és az én csupán lelkesedő „széptan”- és „pedagógus”-álláspontom összeütközéséről lenne szó. Mintha „a hiteles” ellensége lennék Petőfi-kutatásom módszerében, s az ifjúságot *nem a hamisítástól, hanem a pozitívizmustól féltetem.*

A fenti beállításból természetesen következnie kellene, hogy már eleve és vitathatlanul annak van igaza, aki a „tudományos” álláspontot képviseli. Dienes javamra csak annyit volt hajlandó elismerni, hogy *hiszek abban, amit állítok.* Minthogy a tudományosság leglényegesebb kritériumának, az igazságra való törekvésnek kétségbevonása után ez édeskeves vigasztalás számomra, szükségét érzem annak, hogy a Petőfi-kutatásban és adott esetben: a Petőfi halálával kapcsolatos kérdések vizsgálatában elfoglalt álláspontomat félreérthetetlenül megmondjam.

Az összeütközést a valóságban nem a tudományosság elvi kérdésében való véleménykülönbségünk okozta, hanem az, hogy Lengyel József közléseinek igazságát bíráltam, és kétségbe vontam, Dienes András pedig feladatának ismeri — miként válasza elején meg is mondja — „a Lengyel József elleni — korántsem új, 1880 óta ismeretes — *vád megcáfolásá*”-t. Dienes kritikái vizsgálatomra írt válaszában is ezt állítja: „Lengyel soha nem keveredett ellentmondásokba.”¹ Lengyel közlései igazságának marandóságába vetett hitét pedig így fejezte ki: „a Lengyel-vallomás ki fogja állni »többféle megtámadtatások tüzeit«. Így Mezősiet is.”²

Hogy Lengyel írásainak e viszontválaszomban kifejtett, még tüzetesebb megvizsgálása után az irodalomtörténetírás a székelykeresztúri sebész közléseit miképp értékeli, legyen ez a tudományos meggyőződés és ne előrevetített jóslat kérdése. E kritikái vizsgálatom elvégzésének okát és a Petőfi-kutatásról vallott felfogásomat, elvi álláspontomat az alábbiakban foglalom össze.

Mindenekelőtt elismerem azt, hogyha én Petőfiről írok, elsősorban megvizsgálom, hogy *a szóban levő kérdésben Petőfinek volt-e állásfoglalása.* Petőfit annyira ismernünk kell és tisztelnünk is kell, hogy erre figyelemmel legyünk. A *Petőfi-hamisítást* nyilvánvalóan az követheti el legkönnyebben, aki figyelmen kívül hagyja a költő álláspontját, meggyőződését, kijelentéseit, egyéniségét, jellemét. A Petőfi-hamisítás megbocsáthatatlan bűn, erre már a múlt század irodalomtörténetírói és Petőfi-kutatói is figyelmeztettek. Ennél sokkal kisebb hiba Petőfi eszményítése. Dienesnek azonban abban feltétlenül igaza van, hogy ez utóbbi nem tudományos munkák feladata, s az életrajzírók mindenek felett álló kötelessége *a valóság megállapítása.*

¹ Hadtörténelmi Közlemények, 1957. 3—4. sz. 231. l.

² Uo. 247. l.

Petőfiről azonban ki rajzolhat inkább hamis képet: az-e, aki tekintettel van az ő következetes, meg nem alkuvó, határozott, szavaiban és tetteiben egy, „büszke és méltán büszke”, forradalmi — vagyis nem mindennapi, hanem rendkívüli, a hősökre jellemző — egyéniségére, vagy pedig az, aki mindezt vagy nem tudja, vagy nem akarja figyelembe venni? Szó sincs arról, hogy kritikai vizsgálódásaim során, Petőfit meg akartam fosztani emberi vonásaitól, s az „életlen, mozdulatlan, jég-hideg bronzszobor” lenne az eszményképem, miként Dienes állítja, elvem pedig az lenne: „ne törődj a feltétlenül igazzal, amit szebbnek ítélsz, fogadd el igaznak.”

Nvomatékosan hangsúlyozni kívánom azt az álláspontomat is, hogy az igazság követelményének szempontjából Petőfi iránt a legigényesebbnek kell lennünk! Ezt ő kívánta, midőn kora megbántásaival szemben az „igazságos utókor”-ra hivatkozott, s bízott abban, hogy „a *história tri-bünjén*” tetteiről igaz ítéletet mondanak. A Petőfiről szóló tudósításoknak tehát *mindenekfelett hiteleseknek kell lenniük!* Ez az én álláspontom: a feltétlenül megbízható, nem pedig a „hihető”, a „lehetséges”, a „valószínű”, ahogyan Lengyel tudósításainak egyes állításait is értékelték.

Dienesnek azt a kijelentését, hogy az igazság felmutatása „*érdem*”, megint csak teljes mértékben osztom. Hozzáteszem azonban, hogy a hamisítások leleplezése nem kevésbé fontos feladat, és ez is *érdem*. Különösen, ha olyan fontos kérdéssel áll kapcsolatban, mint Petőfi megítélése.

Lengyel József közléseiről határozottan állítom, s az alábbiakban részletesen kifejtem a következőket:

a) Közléseiben olyan valótlanságok és ellentmondások vannak, amelyek miatt tudósításait Petőfi utolsó óráiról és halála helyéről hitelesnek elfogadni nem lehet.

b) Lengyel a „koronatanú” szerepét nem töltheti be ebben a fontos kérdésben, ha figyelembe vesszük egyéniségét a saját nyilatkozatai és magatartása alapján.

c) Az újabb vizsgálódások Lengyelről egyoldalúan alakították ki a feltétlenül megbízható tanú képét és szerepét. Közlései elfogulatlan bírálata helyett állításai erősítését, ellenfelei kisebbitését tekintették feladatuknak. Ez elsősorban Dienes András: *A Petőfi-titok* c. könyvéből állapítható meg, de ebben a szellemben szól a kérdésről „*A Petőfi eltűnése körülményeinek tisztázására kiküldött román—magyar akadémiai munkaközösség jelentése*” is.

Dienes azt jogosan követeli, hogy Petőfiről nem szabad tudományos munkában bronzszobrot bemutatni. Nem lett volna szabad azonban Lengyelről sem úgy kialakítani a feltétlenül hiteles tanú bronzszobrát, ahogyan Dienes tette, akinek — szerinte — mindenben igaza volt, s akinek minden ellenfele csak alaptalanul vádaskodott.

Most is állítom, hogy az a kép, amelyet Lengyel Petőfinek a fehér-egyházi csata alkalmával tanúsított magatartásáról megrajzolt, *nem hű Petőfihez*. Idegen „*a Petőfi-kép*”-től, ahogyan Petőfit nemcsak tanárok és diákok, az ifjúság mint eszményképet ismerik, hanem amit róla a

tudományos vizsgálat is megállapított, amilyennek őt tetteiből ismerjük. Ezért igenis, Lengyelt csak abban az esetben lenne szabad hiteles tanúnak elfogadni, ha adatainak igazsága mindenképpen felett állna. Szeretném, ha Dienes ebben a kérdésben vallott elvi álláspontomat így ítélné meg.

Volt-e mármost Petőfinek állásfoglalása abban a kérdésben, hogy az ő katonai szereplését, tetteit, részvételét a magyar szabadságharcban milyennek lássák és ítélik meg? Minden Petőfi-ismerő tudja, hogy nagyon is határozott álláspontja volt. Nem akarta, hogy akár a kortársai, akár az utókor úgy vélekedjenek róla, hogy csak hirdette a szabadság eszméjét, csak tüzelt a szabadságharcra, hanem bizonyosságot akart tenni arról, hogy eszméiért minden áldozatra kész, a népek szabadságáért és a magyar nép szabadságáért az életét is fel kívánta áldozni.

Az „*Egy gondolat bánt engemet...*” c. költemény alapgondolatának meghirdetése Petőfi részéről éppúgy nem volt „szerepjátszás”, mint ahogy Kossuth Lajoshoz 1849. január 13-án írt levele sem volt az. Ebben többek közt ezt írta: „*ha dicsőséggel nem harcolhatok, gyalázatot sem akarok nevemre hozni, s mostanában, véleményem szerint, gyalázat nélkül csak Bem mellett lehet az ember...*” Azért kérte Bem hadseregébe való áthelyezését, hogy — miként írta — „*mellette... tanulhassam a katonaszkodást, s ha megtanultam, le fogom róni tetteimmel e kölcsönt, mert nekem meggyőződés, hogy egyike leszek a haza megmentőinek.*”³

Az őrnagyi kinevezés kérésekor pedig szintén Kossuth Lajosnak Petőfi ezt írta: „*Nevezzen ki azon táborhoz, mellynek legnagyobb és legnehezebb tennivalói lesznek, mert az én erélyem és bátorságom ott éri el tetőpontját, ahol mások kétségbe esnek. Legrosszabb esetben, ha a fatum könyvébe más volna írva, mint az én szívembe: szaporítani fogom azok számát, kik, ha életökkel nem hozhattak is hasznot a hazának, legalább halálukkal becsületére váltak.*”

Kritikai vizsgálatomban már megemlítettem, hogy Petőfi milyen magatartást tanúsított Bem csatáiban, miért tűzte Bem Petőfi mellé a kitüntetést, s hogy ő erre milyen büszke volt. A kitüntetést Bemnek e szavakkal köszönte meg: „*Tábornokom, többel tartozom önnek, mint atyámnak; atyám csak életet adott nekem, ön pedig becsületet.*”⁴ Az az őt tábori levél, amelyet Petőfi 1849 február—június havában a *Közlöny* számára írt, s amelyek itt megjelentek, a *becsületet, hősiességet, dicsőséget emelik ki.*

„A rosszakaratúak és avatatlanok” felé, akik Petőfi katonai rangjáról történt lemondását ellene fordították, ezt írta: „*csak arra figyelmeztetem a nemzetet, hogy rágalmazóim olyan emberek, kik egyik-másik sutban hunnyászkodtak, míg én Bem oldalánál, Bem által megkoszorúzza harcoltam az erdélyi csatátereken.*” A cáfolatot e rágalmazóinak későbbre ígérte.⁵

³ Kiadta többek közt dr. Badics Ferenc: *Petőfi levelei, Petőfi-Könyvtár* XXIII. füz. 169. l.

⁴ *Közlöny*, 1849. ápr. 26-i sz.

⁵ 1849. jún. 11-én kelt levele, uo. 1849. jún. 17-i sz.

Ha valaki nem tudná, a „*sut*” nem más, mint „kemence-zug”, „kemence möge”. Lengyel leírása ide, a lőtávolon kívül álló sütőkemencéhez tette Petőfit a csata döntő szakaszában, mint elmerengő, tétlen embert.

Petőfi rágalmozóinak hősi halálával felelt. Annak a Lengyelnek azonban, aki Petőfi utolsó óráinak helyéül a sütőkemencét jelölte meg, *alapos kritikai vizsgálat után a történetírásnak kell felelnie.*

A vesztett csata után menekülő nagy hadvezérek történelmi példáival Dienes jól felvázolta, hogy ez lehet szükségszerű. Ilyen helyzetben a futás, menekülés nem írható a hősiesség rovására. Ezt elismerem, annak hozzáadásával, hogy a Lengyel-féle közlésekben nem elsősorban a futásra, menekülésre, hanem a leírások egyéb Petőfiről szóló adataira vonatkozólag állítottam, hogy ez Petőfiről hamis kép. Lengyelnél mindenestre már eleve hitelesebbnek vélem a fehéregyházi csatában részt vett *Lőrincz József őrnagynak* azt a tudósítását: „A segesvári vagy Fehéregyház melletti ütközet kezdetén Petőfit *szuronyos fegyverrel* láttam gyalog a gyalogsorok között — beosztás nélkül — működni.”⁶

Papp Lajos, Bem vezérkari főnökének adatát sem lehet mellőzni. Ő azt állította, hogy Petőfit vadászfegyverrel látta. Különös is annak feltételezése, hogy Petőfi, aki még Pesten is kardot viselt, kimegy a csataterre egészen fegyvertelenül, vagy ne szerzett volna magának valamilyen fegyvert. Arra vannak adataink, hogy az 1848/49-es szabadságharcban szükségből vadászfegyvereket is használtak.

Barthos Zsigmond közlése szerint Petőfi a támadó orosz lovasságnak ellenálló honvéd csapatnak ezt kiáltotta: „Nehogy rendet bontsanak, mert akkor mindnyájan veszve vagyunk!”⁷

Tanulmányomban azt kívántam, hogy Lengyel adatai megbízhatóságának ellenőrzésén kívül a csatában kétségkívül részt vett és Petőfit ismerő személyek közléseinek tulajdonítsanak a kérdés kutatói nagyobb jelentőséget. Ez annál inkább helytálló kívánság lehet, mert bár csak kevés olyan adat van, amely Petőfit a csata aktív szereplőjeként mutatja be, de ezek is cáfolják a Lengyel-féle beállítás hitelességét, s egyben Petőfit olyannak állítják elénk, amilyennek őt egyébként tetteiből megismertük.

Dienes András kifogásolja, hogy kerestem a Petőfi megítéléséhez „méltóbb” közléseket, s úgy látja, ennek érdekében az igazságtól is hajlandó vagyok eltérni. Mivel a „méltóbb” kifejezésbe az elfogultság könnyen belemagyarázható, ehelyett a *hűségesebb* szót kívánom használni. Több reményünk lehet, hogy az ilyen adatok értékelése a kutatást közelebb viszi az *igazsághoz*.

⁶ *Vasárnapi Újság*, 1861. 56. 1.

⁷ *Ferenczi Zoltán: Petőfi eltűnésének irodalma*, 102. 1.

2. A Baynovics-féle „felfedezés” és az ellenvélemény megítélése

Dienes András kutatói eljárásomat olyan *egyenlethez hasonlítja*, melynek baloldalára, az ismeretlen helyére egyszerűen „felfedezésem”-et állítottam. „Tehát *nem keresi* az ismeretlent” — mondja Dienes.

Az én „felfedezésem”, amint róla Dienes idézőjelben többször szól (bár én ezt a szót tanulmányomban soha nem használtam), Baynovics Mihály Petőfi haláláról szóló eddig ismeretlen leírása, Dienes úgy véli, hogy ez a „felfedezés” látókörömet egészen leszűkítette. Ezt egyszerűen betettem az ismeretlen helyébe, „a másik oldalra csoportosítva minden adatot, amelyről úgy véli, hogy állásfoglalásának kifejezői”. — Dienes ezt is írta: „Mezősít idézve fogjuk bizonyítani, hogyan viszi tévútra a kutatót a »felfedezése«.”⁸

A Baynovics-féle leírással kapcsolatban Dienes még azt is állítja, hogy tanulmányom Petőfi halálát e leírás „alapján javasolja elfogadni”.⁹

Mindenekelőtt téves beállítás az, mintha Baynovics leírását elfogadásra ajánlottam volna! — Ellenkezőleg, ebben a kérdésben meglehetősen tartózkodóan nyilatkoztam. Ezeket írtam:

„Ha ezt nem is tekintjük másnak, mint a Petőfi haláláról szóló leírások egyik ismeretlen változatának, így is figyelmet érdemel.”¹⁰

„Baynovics jelentését korántsem kívánom olyan fontosságúnak feltüntetni, hogy ez Petőfi utolsó perceinek, elestének és eltemetésének leírásával az eddigi bizonytalanságból kivezető utat jelent. Értékelését, kritikai megvizsgálását sem akarom csak magam elvégezni. Nyilvánosságra hozása a tudományos kutatók és érdeklődők számára lehetőséget nyújt a jelentés forrásértékének megvitatására.”¹¹

Végül a befejező sorok között ezt írtam: „Elsősorban Baynovics leírásának kritikai megvizsgálásához kérek a Petőfi-kutatóktól, várt hozzájárulásaikban, segítséget.”¹²

Azt is egész tárgyilagosan írtam meg, miképp került elő ez az eddig ismeretlen leírás. Semmiféle hűhót nem csaptam mellette, nem kérkedtem vele, hogy ez az én „felfedezésem”. Tudom azt, hogy az ováció saját felfedezésünk mellett visszatetsző, s ez minden értekezés tudományos értékét csak rontja.

Annál feltűnőbb, *miért kívánta Dienes András tanulmányomat most már egy másik, ugyancsak elvi tudományos vonatkozásban kedvezőtlen megvilágításban bemutatni*. Milyen alapon állítja azt, hogy e „felfedezés” birtokában kerültem téves útra, már nem keresem az „ismeretlent”, s hogy Baynovics leírását elfogadásra ajánlottam?

Mindenekelőtt *kritikai ellenőrzését* véltem szükségesnek, de ezt is *elfogulatlanul*.

⁸ Válasz, *Hadtört. Közl.* i. h. 228. 1.

⁹ Uo. 225. 1.

¹⁰ Uo. 190. 1.

¹¹ Uo. 220. 1.

¹² Uo. 221. 1.

Lengyel közléseinek bírálatát Baynovics leírásától függetlenül kívántam és kívánom elvégezni. A kettő között egy vonatkozásban valóban tettem összehasonlítást. Abban, hogy Baynovics, ez az egyszerű ember Petőfit önmagához hű, következetes embernek tüntette fel. — „Mit: hogy én megtagadjam magam, azt nem teszem” — adta Baynovics Petőfi ajkára a kijelentést, mely szerint Petőfi nem volt hajlandó tiszt ruhájának levetésére. — Erre a jellemvonására Dienes is alkalmazhatná Brassai Sámuel citálva: „Est genuine Petőfianum!” — mint ahogy a Lengyeltől említett „*potomság*” szóról vélekedett.¹³ Ne vegye tőlem senki rossz néven és ne írja tanulmányom tudományos értékének rovására sem, hogy lelkesedtem azon, midőn a nép egyszerű fia olyannak rajzolta meg Petőfit, amilyen jelleműnek őt valóban ismertük, s amilyennek ő is kívánta, ahogy lássák. Nem pedig olyannak, amilyennek Petőfit Lengyel tüntette fel. Azt hiszem, annak Dienes András is örül, ha nem mint a kérdés tudományos vizsgálója, hanem mint a Petőfi-legendák gyűjtője, hogy a költőt népünk így ismeri. Félreértés elkerülése végett azonban ehhez még hozzá kell tennem: a történelmi hitelességű adat és a legenda között különbséget tudok tenni. Egynéhány, tudományos munkákba is belekerült, hitelesnek elfogadott tudósításról megállapítottam már, hogy a legendák világába tartoznak. Dienes András ismeri egyéb Petőfi-tanulmányaimat, s jól tudja, mennyire az *igazság felkutatásának szempontja vezetett* ezekben is.

Ennek ellenére Dienes úgy nyilatkozott, hogy mivel Petőfi szülőhelyének kérdésében elmondott véleményem után „alkalmam nyílt” az eltűnés problémájával való foglalkozásra is, „egy törvényt látunk itt teljesülni: *ahol a kutató mindenképpen ellenvéleményt akar produkálni, ott mindig ilyen sovány bizonyítóanyag kerül a tudomány asztalára, többnyire igen széles körítéssel.*”¹⁴

A „*pontosan Mezősi Károlynak*” adott válaszban a fenti véleményt találtam a legkülönösebbnek. Erre viszont azt mondhatom, hogy vitánk során és a szóban levő probléma jelentőségéből mindenki, aki polémiánkat figyelemmel kíséri, megállapíthatja, vajon „mindenképpen ellenvéleményt” akartam-e produkálni, vagy az ellenvéleménynek van-e komoly alapja is. A „tudomány asztala” körül helyet foglalókra bízom, döntsék el: kritikai vizsgálódásaimban mi több, a bizonyítóanyag-e vagy a körítés.

Természetesen *ne a tekintély elve alapján* döntsenek. Már előző tanulmányomban is kifejeztem azt, hogy Dienes András kutatómunkája iránt nagy tisztelettel viseltetem, felfogását s még kevésbé személyét a legkisebb mértékben sem kívánom bántani. Ezt a szándékomat most újból leszögezem.

Dienes András azonban *ne kívánja* azt, hogy Lengyel egyik adatáról (arról, hogy Lengyel Petőfit „szőke” férfinak írta) azért ne lehessen jogos

¹³ A *Petőfi-titok* 148. l.

¹⁴ *Hadtört. Közl.* vita 228. l.

az én észrevételem, mert ez a „nagy kutatóknak” — Ferenczi, Meltzl, Farnos, Török — nem tűnt fel, ennek nem tulajdonítottak jelentőséget. — Azt se kívánja, hogy mivel ő már húsz év óta kutatja Petőfi halálának körülményeit, a forrásokat alaposan ismeri, a csatateret többször és gondosan tanulmányozta, mindenki feltétlenül elismerje, hogy számára nem lehet „fogós kérdés” a Lengyel József ellen támasztott „vád” megcáfolása, miként ezt bizonyára jogos önbizalommal írta.¹⁵ S végül azt sem, hogy a 6:1-hez arány alapján feltétlenül az legyen az igaz, amit a román—magyar akadémiai munkaközösség megállapított és jelentésében összefoglalt. E jelentésben ugyanis Dienes Király István egyik ellenvetését azzal utasította vissza: „vagy hitelt ad egy *hattagú* tudományos munkaközösség által *látottaknak*, vagy nem ad ennek hitelt.”¹⁶

Nem kívánok semmiféle hasonlatot alkalmazni, mint amilyent pl. Dienes tett az előbb említett matematikai egyenlettel és annak ismeretlenjével. Egy ötletes hasonlat nem bizonyíték, de könnyen lehet megtesztő. Személyes élményeket sem akarok a vitába belevonni, mint pl. Dienes, amikor Breit Józseffel való ismeretségére hivatkozva állítja, hogy e hadtörténetíró „érdeklődési területén teljesen kívül esett Petőfi eltűnésének kérdése”, így azt az állítását, hogy Petőfit a fehéregyházi csatában „mint rendszeren, legelsőnek a küzdők sorában” látták, csupán „kegyeletes” vélekedésnek lehet tekinteni. Annyit valószínűleg Dienes sem akar megtagadni Breittől, minden személyes ismeretsége ellenére, hogy tudott Petőfi katonai tevékenységéről, a szabadságharcban, a vízaknai csatában való részvételéről, s még Lőrincz József honvédőrnagy közlését is ismerhette arról, hogy Petőfit a gyalogsorok közt látta szuronyos fegyverrel „működni”. Ezekből az adatokból, figyelmen kívül hagyva Lengyel tudósításait, mint hadtörténetíró jogosan vélekedhetett Petőfiről úgy, mint ahogy megírta.

Breit Józsefre való hivatkozásomat Dienes „sajnálatos jelenség”-nek írta, s azt mondta, ezt Lengyel ellen „dokumentum”-ként használom fel. — Mindenesetre annyit tudok, hogy egy történetíró állítása és néhány szava nem „dokumentum”. Nem is ilyen értelemben hivatkoztam Breit József munkájára, hanem „*A Petőfi-életrajzok és történeti munkák állásfoglalása*” c. fejezetben sorra vettem, mennyire elfogadott vélemény a Lengyel-féle és ehhez hasonló közlés mind a Petőfi-életrajzokban, mind a történelmi munkákban. Az *egyetlen* Breit József-féle véleménnyel szemben pontosan *hat*, köztük Dienes András álláspontjára hivatkoztam, annak során, hogy a megállapításokat és nézeteket felvázoltam. Breit Józsefre való hivatkozással tehát nem „bizonyítóanyagot” kívántam produkálni, hanem csak egy hadtörténetírónak az általánostól elütő, a Lengyel-féle képpel ellentétes vélekedésére mutattam rá.

¹⁵ Uo. 223. 1.

¹⁶ *A Petőfi eltűnése körülményeinek tisztázására kiküldött román—magyar akadémiai munkaközösség jelentése.* — I. Osztály Közleményei X/3—4.

Dokumentum, mégpedig a „jelenlegi kutatás” álláspontja szerint, is döntő jelentőségű dokumentum *Lengyel és Heydte* közlése. Midőn ezek történelmi forrásértékét az alábbiakban előző tanulmányomnál alaposabban vizsgálom, e kutatásom megítélése iránt csak annyi tárgyilagosságot kérek, mint amennyiről magam bizonyosságot teszek.

3. *Lengyel közléseinek bírálata*

Dienes András A Petőfi-titok c. könyvében írja, hogy a Petőfi halálával foglalkozó irodalom „adathalmaza jóindulatú tévedők, zavart emlékezetű emberek, rajongók, fantaszták, fecsegők, családok vallomásainak csudálatos dombja. Dühösen estem neki ennek a nagy lelőhelynek, egy évtizednyi munkámba került innen egyenként kiásni a valamennyire is használhatónak látszó adatokat, majd letisztítani a lényegről a díszmagyaros Petőfi-kultusz vakrozsdás frázisait és körzővel, egy ilyen józan szerszámmal lemérni a mondanivalót...”¹⁷

A továbbiakban azt írta, hogy a csata napján délután 5 órán túl *Bem katonái* közül Petőfit senki sem látta, de „látta egy környékbeli orvos, a csata egyik vendégszereplője, pár perccel a halála előtt és látta az ellenség egyik tisztje néhány perccel a halála után.” Ezt a székelykeresztúri orvost, *Lengyel Józsefet* nevezi *Dienes* a Petőfi halála körülményeiről támadt per *koronatanújának*. A másik döntő tanú pedig *Heydte* osztrák őrnagy. Vizsgálódásai arra az eredményre vezettek, hogy elsősorban e két ember közléseit kell hitelesnek elfogadni.

Tanulmányomban ezt az álláspontot „*a mai kutatás*” kifejezéssel említettem. *Dienes* a „mai kutatás” megnevezést kissé zokon vette. Pedig rajta kívül és már előtte *Illyés Gyula* is *Lengyel* és *Heydte* közléseinek egybehangzóságát állította, vagy talán csak „utalt rá” 1937-ben, a *Tükör*-ben megjelent cikkében, mint ahogy ezt a román—magyar akadémiai munkaközösség jelentése is, a kérdés történelmi előzményeinek vizsgálata során megemlítette.¹⁸ *Illyés Gyula Petőfi* c. könyve függelékében Petőfi halálának kérdését az „újabb adatok nyomán” tüzetesebben vizsgálta, minthogy ezt „senki sem végezte el”. Fő forrásainak *Lengyel* és *Heydte* közléseit ismerte el. 1945-ben a csatateret is bejárta. — A magyar—román akadémiai munkaközösség jelentése is „*jelenlegi kutatás*”-ról szól. Azt az álláspontot tehát, hogy a kérdés tisztázását elsősorban *Lengyel* és *Heydte* közlései alapján kell elvégezni, *többen képviselik*. A „mai kutatás” kifejezést ezért használtam, s válaszom nem szólhat *pontosan* *Dienes* Andrásnak, mint ahogy ő bíráló szavait „*pontosan*” hozzám intézte. Azt távolról sem kívántam, hogy *Dienes* tanulmányomat „*mai kritikai vizsgálat*”-nak nevezze, miként írja, hogy nem így beszél róla.¹⁹ Legyen ez csak az én szerény egyéni kritikai vizsgálatom. Egyet azonban

¹⁷ 130. l.

¹⁸ I. jelentés 239. l.

¹⁹ *Hadtört. Közl.* I. h. 223. l.

nagyon szeretnék: ha ahhoz a megállapodáshoz szigorúan tartanánk magunkat, hogy ebben a vitában kizárólag az érveknek és ellenérveknek lehet szerepük. Az *igazság érdekében* azután ezen a téren a leleplezéseknek ne legyenek korlátai.

Ezek előrebocsátása után sorra veszem, melyek azok a valótlan-ságok és ellentmondások, melyek, véleményem szerint, Lengyel, mint koronatanú szerepeltetésének jogcsultságát kizárják. Meg kell még jegyeznem, hogy egyes ellentmondásokra már *Lengyel kortársai* rámutattak, a román—magyar akadémiai munkaközösség jelentésének megvitatása alkalmával pedig *Király István* is felhívta a figyelmet Lengyel több olyan adatára, amelyek miatt közlései hitelessége iránt kétségét fejezte ki. Bírálatazt azzal zárta, hogy Petőfi halálhelyének megállapítása (Ispánkút) bizonytalan, a kérdést nem lehet lezártnak tekinteni. Ez a jelentés és vitája előző tanulmányom elkészítése idején még nem jelent meg, akkor csupán a napi sajtó szűkszavú közlésére hivatkozhattam. Mostani vizsgálatom során természetesen a hatos bizottság jelentésére is figyelemmel voltam.

a) *Mikor ment ki Lengyel a csatátra?* — Lengyel József a fehér-egyházi csatában való jelenlétéről és ottani tevékenységéről, megfigyeléseiről részletesen két alkalommal nyilatkozott. Először 1860-ban a *Vasárnapi Újságban*, másodsor 1874-ben a *Történeti Lapokban*. E két tudósítást a román—magyar akadémiai munkaközösség jelentése is — Gyalóky Lajos cikkén kívül — „*főforrásaink*”-nak nevezi, s rájuk Lengyel I. és Lengyel II. megjelöléssel gyakran hivatkozik. A munkaközösség kijelentette, hogy Lengyel közléseit „*elvből hiteles forrásoknak ismeri el*”.²⁰

Nem kis jelentőségű dolog, ha egy hattagú akadémiai munkaközösség a tagok aláírásával hitelesített jelentésében egy történelmi forrás megbízhatósága mellett ennyire kiáll. Ezt a következő *alapon* tette:

„Lengyel ellenfelei, a Hallarek, kétségbevonták, hogy a keresztúri sebész egyáltalában ott volt-e délelőttől fogva az ütközet közelében. Haller József szerint... csak délután vitte oda a kíváncsiság: „Lengyel fél 5 órakerkezett Fejéregyházára vagy melléje.” Ezzel szemben Lengyel II. név szerint megnevezi azokat, akiknek kocsján júl. 31-én reggel Keresztúrról Fehéregyházára ment (Minorich Károly honvéd hadbíró, később Kolozsvár polgármestere, Pajna Ferenc honvédtiszt, utóbb Marosvásárhely főjegyzője) — a megnevezettek Lengyelt soha sem cáfolták.”

A Lengyel II. pontos megfigyelése mindenekelőtt azt árulja el, hogy a „*megnevezettek*” közül az egyikre, Pajna Ferencre már Lengyel is mint „*néhai*”, tehát elhunyt személyre hivatkozott. Így csak az egy Minorich Károly tehetett volna bizonyosságot Lengyelnek arról az állításáról, hogy együtt mentek ki Fehéregyházára. Hogy azonban *mikor* mentek ki: reggel-e, délelőtt-e vagy délután, erre vonatkozólag Lengyel

²⁰ I. jelentés 242. I.

nem hivatkozott tanúkra! Második közlésében az egyik legfeltűnőbb jelenség éppen az, hogy *már nem beszél a csatatérre reggel történt kiérkezéséről, mint az elsőben tette.* Ennek ellenére a munkaközösség Lengyel megnevezett tanúira való hivatkozással, mivel ezek nem cáfoltak, azt vélte bizonyítottnak, hogy Lengyel már „reggel” kiment Fehéregyházára, s ezen az „*alapon*” ismerte el Lengyelt „*elvből hiteles forrásnak*”.²¹

Az első feladat pedig Lengyel tudósításai hitelességének tisztázása szempontjából az, hogy megvizsgáljuk, valóban nem keveredett-e ellentmondásokba. Az *időpontok* tekintetében is bizony a két Lengyel-féle írásban súlyos ellentmondásokat találunk.

Lengyel *első* közlésében valóban azt állította, hogy *a csatatérre már reggel kiment:*

„Petőfi szekerén jött s *minket* csakis Héjjasfalvánál ért be. — Reggeli 7—8 óra között *hallottuk* az első előcsapati aprófegyvertüzélest, s közben egy előőrsön álló 6 fontos ágyú hangját... Csakhamar *leértünk* Fehéregyházához, hol a csapatok felállása után azonnal *megkezdtük* a támadást. — A legelső lövést egy 6 fontos ágyúból Bem tábornok tette... *mi* a romok között foglalánk helyet, én hivatásommal — a sebesültek kötözésével — elfoglalva...” *Ki* az, aki ebből az előadásból nem azt állapítaná meg, amit maga Lengyel is ki akart fejezni, hogy ő a csatatérre már *reggel* kiment, a csata megkezdésekor már ott volt?

Ezután jön a *Lengyel II. meglepetése!* — Második írásában már nem állította, hogy a csatatérre reggel ment ki, hanem csak azt írta: „1849. július 31-én” szekerezett le a „*csata színhelyére*”. Nem is a név szerint említett két hadbíró-tiszt „*kocsiján*” ment ki a Héjjasfalva és Fehéregyháza közötti út fele távolságáig, hanem — miként Lengyel írta — a *saját szekerén*. Közlésében ugyanis ez olvasható: „Szekeremet a fehéregyházi határ felső részében a volt szökőkútnál az országúton a többi élelmezési és podgyászszekerekhez állítván, Gölner élelmezési tiszt lován bementem a falu közé.” (A mupkaközösség jelentése szól arról, hogy Lengyel a *hadbíró-tisztek kocsiján* ment ki Fehéregyházára.)

Az *első időpont*, amelyet Lengyel második közlésében megjelölt, a „*Délután 3—4 óra között!*” idő. *Ekkor* robogott el az országúton, miként Lengyel írja, egy Székelykeresztúron kijavított ágyú. „*Szembe* ezzel jött Petőfi, s miután szemével darabig kísérte, maga is a fogadó udvarába, ...szekere felé tartott” — szól Lengyel, *Petőfivel történt első találkozásáról*, holott korábbi írása szerint *őket* Petőfi már *reggel Héjjasfalvánál* beérte.

Mi ez, ha nem kétféle olyan állítás Lengyel részéről, amely az ellentmondás tökéletes megnyilatkozásának tekinthető?

Lengyel a továbbiakban ezt írta: „En a hat fontos után lovagoltam, s láttam, hogy az alsó falu végétől nem messze felállott, s löni kezdte az oroszokat.”

²¹ Uo.

A fentiekben tehát *Lengyel maga írta meg*, hogy csak *délután 4 óra tájban lovagolt ki* Fehéregyháza falu nyugati szélére! — A Lengyel I-ben pedig azt állította, hogy már *reggel* helyet foglalt a romok között, ott hivatásával, a sebesültek kötözésével foglalatосkodott. — Ez sem lenne ellentmondás? Igen nagy ellentmondás ez. Alkalmas arra, hogy a Lengyel-féle közlések történelmi forrásértékét egyszerűen megsemmisítse. A munkaközösség azonban az ellentmondások megállapítása helyett a Lengyelt II-t az orvos saját állításán *túlmenően* is igazolni kívánta, mikor a két hadbíróági tisztre való hivatkozással állította, hogy Lengyel már *reggel* megjelent a csatatéren. Olyan forrás, amely ilyen módon való hitelesítésre szorul, nyilván nem hiteles.

Haller József Lengyel 1874-ben történt közlése alapján, *magának Lengyelnek* az írása nyomán jogosan állíthatta 1889-ben, hogy Lengyel csak délután érkezett Fehéregyházára. Lengyel II. nem „*ezzel szemben*” nevezte meg tanúit, miként a munkaközösség jelentése írja, annak bizonyítására, hogy már „*júl. 31-én reggel*” kiment a csatatérre, mert a Lengyel II. is, 15 évvel Haller cikkének megjelenése előtt, már csak azt közölte, hogy a kiérkezés délután történt.

Van itt azután egy érdekes *láttam — nem láttam* kérdés Gamerra Gusztáv és Lengyel József között.

Lengyel ugyanis 1874-ben ezt írta: „A fogadó előtt találtam gr. Lázár Albert és báró Gamerra Gusztáv urakat.”²² Lengyel még egy közlésében szólt arról, hogy Gamerrát a „falu között... a fogadó előtt” látta.²³ Ez a Gamerra, akire Lengyel talán azért is hivatkozott, hogy a maga jelenlétét bizonyítsa, mindenesetre cáfolta, hogy ő viszont nem látta Lengyelt. Erre Lengyel azt a választ adta: „Egy csata nagy helyen szokott lefolyni. Aztán meg némelykor csak azt látja meg az ember, a kit akar.”²⁴

Lengyel és Gamerra, a volt székelykeresztúri téraparancsnok a viták során ellenfelek voltak. Lengyel József azonban *nem cáfolta Gamerra jelenlétét*, sőt reá kétszer is hivatkozott, mint akik Fehéregyházán találkoztak. Annál érthetlenebb, midőn az akadémiai munkaközösség jelentésében ezt olvashatjuk: „Lengyel József már megcáfolja, hogy Gamerra egyáltalán ott volt az ütközetben.”²⁵ Nem, ilyen cáfolatot Lengyel nem tett.

Magának Lengyelnek a helytelen idézése terén a munkaközösség ennél csak egyszer követett el nagyobb tévedést, amidőn ezt írta jelentésében: „Szendrey Júlia próbálta kideríteni férje eltűnésének körülményeit... Székelykeresztúrra utazott, ott beszélt Lengyel Józseffel, Petőfi utolsó óráinak egyik szemtanújával.”²⁶ Annyira nem mélyült el a munkaközösség a Lengyel I. és II. tanulmányozásában, hogy ne tudná, Lengyel mindkettőben az ellenkezőjét állította, vagyis azt, hogy *nem beszélt*

²² *Történelmi Lapok*, 1874. évf. 397. l.

²³ *Uo.* 352. l.

²⁴ *Magyar Polgár*, 1879. aug. 15-i sz., *Lengyel József: Petőfi eltűnésének kérdésében c. cikke.*

²⁵ I. jelentés 253. l.

²⁶ *Uo.* 237. l.

Petőfi nejével? A Lengyel I-ben ugyanis ez áll: „Ezen tölem hallottakat beszélték el nejeének is...”²⁷ A Lengyel II. pedig még nyitabban írja: „Azon télen Petőfi neje volt itt Balázs Sándorral, férjét nyomozni. — Vele személyesen nem találkoztam, de tudom, hogy mások elbeszéltek neki azon körülményeket, melyeket tölem hallottak, s azt mit b. Heydte mondott.”²⁸

Azt megértem, hogy a Segesvárra utazó munkaközösség nem vihette magával a Petőfi halála körülményeivel foglalkozó egész irodalmat, s így egyes hivatkozásai nem egészen pontosak,²⁹ de a Lengyel-féle visszaemlékezéseket, amelyeket a munkaközösség mindjárt jelentése első lapján „ma is döntő jelentőségű dokumentum”-nak értékelt, mégis csak a legpontosabban kellett volna idéznie és a legszigorúbb tárgyilagossággal elbírálnia.

Dienes András, midőn 1947-ben *egyedül* ment Segesvárra kutatni, még megtehetette — miként *A Petőfi-titok* c. könyvében írta —, hogy *nem volt „pártatlan” kutató*, aki majd a helyszínen dönti el, hogy a százesztendős vita tengernyi tanúvallomása közül kinek nyújtja a pálmát.” Dienes ezt „őszintén” kijelentette, s megírta azt is: „Nem, én a *per anyagának ismeretében* abban a tudatban utaztam Segesvárra, hogy egyedül a Lengyel—Heydte álláspont az, ami elfogadható és feladatom annyi, hogy tisztáznom kell a helyszínen a vallomások sötét foltjait.”³⁰ Bár a hatos munkaközösség jelentése hangsúlyozza, hogy „valamennyi forrás figyelembevételével” kívánta „Petőfi utolsó óráinak hiteles történetét” megállapítani,³¹ a jelentésből megállapíthatóan és abból, hogy Lengyelt „elvből hiteles forrásnak” ismerte el, elsősorban szintén a Lengyel—Heydte-közlések valóságának bizonyítására fordított legnagyobb figyelmet. Így jutott el erre a megállapításra: „*Eredményeink általában megegyeznek azaz az állásponttal, amelyet Dienes András »A Petőfi-titok« c. könyvében és előadásaiban kifejtett.*” A jelentést a munkaközösség „pontról pontra bizonyított előadás”-nak minősítette, úgyhogy ezzel szemben az ellentmondó adatok „pontról pontra menő cáfolatát” nem is tartotta szükségesnek.³²

b) *Lengyel hazatérése a csatától.* — Ezt a kérdést is Lengyel saját tudósításai alapján meg kell vizsgálnunk. — Lengyel második közlésében azt írta, hogy székéren ment ki a szökőkútig. *Szekerét* az itt levő élelmezési és poggyászos szekerek közt hagyta. Gölner élelmezési tiszt lován bement a faluba, majd egy hatfontos ágyú után kilovagolt a falu szélére. Az orosz ellentámadás megindulásakor lóháton kezdett futni. Lóháton tért haza.

²⁷ *Vasárnapi Újság*, 1860. 597. 1.

²⁸ *Történelmi Lapok*, 1874. 299. 1.

²⁹ *Pl. Történelmi Lapok* helyett *Történelmi Lapok*, a *Tükör*-beli cikk nem 1936-ban jelent meg, hanem 1937-ben, a *fekete* szakáll megjelölése elől elhagyta a „grossem” jelzót.

³⁰ *A Petőfi-titok* 171. 1.

³¹ I. jelentés 241. 1.

³² Uo. 252—253. 1.

A Lengyel I. és II-n kívül Lengyelnek még egy *harmadik* közlése is van, szintén 1874-ből.³³ Ez a Lengyel II-nél mintegy három héttel korábban jelent meg. Hazatéréséről és lova sorsáról Lengyel ebben a leírásában tudósít.

„Az én lovam más nap ezen futtatás miatt megdöglött” — írta Lengyel. Hazaérkezésének időpontjáról pedig ezt közölte: „estve 11 órára, mikor engem itt mindenki odaveszettek hitt, a piarczra hazakerültem.”

Ebben a korábbi közlésében Lengyel még nem Gölner lováról, hanem „az én lovam”-ról írt, s azt állítja, hogy lova a futtatás miatt elpusztult. Arról, hogy *szekeérének* mi lett a sorsa, Lengyel sohasem emlékezett meg. Több figyelmet érdemel a *futtatás*. Mindjárt ennek megkezdése. Lengyel erről ezt írta:

„Én Petőfivel Fejéregyház alsó végén a patak hídja mellett állottam, ő gyalog, én lóháton. — Innét indultunk mi ketten futni, akkor mikor már a lovasság a hátunk melletti utcán rég elfutott, s Bem is más oldalról futásban volt.” — Lázár Alberttel való találkozásáról állítja Lengyel: „Én őt utolértem, hogy épen mely ponton, nem emlékszem.”

Vagyis itt azt írta, hogy már a Fehéregyháza alsó végénél levő pataknál *lóháton volt*, jóval a lovasság után kezdett futni, még Lázár Albertet is utolérte, este 11 órára érkezett be Székelykeresztúrra és a lova másnap „ezen futtatás miatt” megdöglött.

Lengyelnek azonban „ellenfelei” szemére vetették: ha a hídnál együtt álltak, Petőfi gyalog, ő lóháton, miért nem segített a költőn, miért nem mentette őt meg? Lengyel így válaszolt:

„Ha akartam volna, sem állott módomban Kemény Simont utánozni, mert míg én lovamat rendbe hoztam, s mint gyakorlatlan lovas arra felültem, Petőfi addig már elment volt... A falu között áthaladtomban én őt nem láttam, csakis a Kis Buni útnak az országútjába szögellése táján lévő dombról vissza nézve véltem őt egy futó alakban megösmerni. — Ha való az, a mit b. Heydte beszélt, akkor aligha csalódtam.”³⁴

Vagyis Lengyel mindjárt nem ült lóháton — mint 5 év előtt írta —, egyszerre nem lett olyan jó lovas, aki utolért más lóháton menekülőket, s aki a 22 km-es távolságon lovát annyira meg tudta hajszolni, hogy a szegény pára e futtatás miatt másnap megdöglött. Egyszerre „gyakorlatlan lovas” lett, aki a lóra is csak nagy nehezen tudott felülni, midőn felelnie kellett: miért nem segített a költőnek.

A legérthetetlenebb azonban az, hogy Lengyel szerint Petőfi már előtte elfutott, de őt sem a falun történt áthaladása közben, sem azon túl az országúton nem látta, hanem csak a buni út beszögellésénél levő dombról visszapillantva „vélte” felismerni. Lengyel a közlései közt eltelt időben arról is megfeledezett már, hogy első tudósításában arról írt, együtt menekült a költővel: „Mi futottunk... a faluból már jól kijöttünk, láttuk...” — Lengyel itt azt sem írta, hogy lova a hídnál állt,

³³ Történeli Lapok, aug. 30-i sz. „Egy szemtanú Petőfi haláláról” c.

³⁴ Magyar Polgár, 1879. évf. 208. sz. Mégis Petőfi.

hanem miután ő gyalog előrefutott „egy helyre”, innen vissza kellett térnie, s „helyemre érve lovamat kényeztetve kapva ráültem s száguldoztam”.³⁵

A futás — miként Lengyel írta — „déltúti 5—6 óra között” kezdődött.³⁶ A távolság Fehéregyházától Székelykeresztúrig 22 km. Ekkora távolságon „gyakorlatlan lovas” nehezen tudhatta úgy meghajszolni a lovát, hogy az a futtatástól másnap elpusztuljon. Még ha valami nagy vágatás lett volna! De Lengyel írta meg, hogy este 11 órára ért be Székelykeresztúrra, vagyis jó öt óra hossza alatt. Ez óránként 4 km-es átlagsebességnek felel meg. Ilyen „futtatás”-tól aligha döglött meg a ló. Egyébként is nem valószínű, hogy egy élelmezési tiszt, akinek a lovát Lengyel kölcsön kérte, valami kimustrált paripát tartott volna, amely ekkora távolságon, ilyen iramban és gyakorlatlan lovas meghajszolása miatt elpusztul. Lengyel 5 óra hossza alatt maga is hazavezethette volna lovát kötőféken, mint ahogy — Lengyel tudósítása szerint — Törzsök Pista Bemet „saját lovára segítvén vezetéken hozta lépésben ideig” — vagyis Héjjasfalvától Székelykeresztúrig, és este 11 órára már szintén beérkezett.³⁷

Lengyel az élelmezési tisztől kölcsönkért lóról semmiféle minőségi vagy egészségügyi véleményt nem adott, csak említette, hogy ez másnap a futtatástól elpusztult. Dienes már megjegyezte, hogy ez „rozzant kölcsönlő”, „öreg kincstári gebe”, „vén táltos” volt,³⁸ a munkaközösség jelentése pedig „Lengyel gyöngé kondícióban lévő lovát”-ról beszél, s megállapítja: „Lengyelnek rossz volt a lóva (másnap bele is pusztult az e napi hajszába.”³⁹ Nem tudjuk, honnan származnak ezek az értesülések, hogy Lengyel „vén”, „gyöngé kondíciójú”, „rossz” lovat kapott kölcsön Gölnér élelmezési tisztől.

A fentiekből látható hogy futása kezdetéről, Petőfivel való együttfutásáról, vagy csak „vélt” látásáról, a hazaérkezés idejéről Lengyel tudósítása éppen olyan zavaros és ellentmondó, mint a csatatérré történt kimenetelének elbeszélése. Így „a héjjasfalvi országút tanúja” beállítását Lengyel számára nem vélem jogosnak.⁴⁰

c) *Lengyel sebészi működéséről.* — Dienes András „második leleplezésem”-nek mondja azzal a kérdéssel való foglalkozásomat, hogy Lengyel a fehéregyházi csatában nem ezredorvos volt, hanem „kandi néző”. — Igen, bizonyos szempontból leleplezésnek szántam, hogy erről a kérdéstről szoltam, de a leleplezés *nem Lengyelnek szolt.* Arra rámutattam, hogy ezt az ezredorvosnak való titulálást maga Lengyel korigálta.

Leleplezésem *az irodalomnak*, a Petőfi halálával foglalkozó cikkeknek szolt. Ezek nemcsak a költő halálának 30. évfordulóján (*Szana*

³⁵ *Vasárnapi Ujság*, 1860. 507. 1.

³⁶ *Történelmi Lapok*, 1874. 398. 1.

³⁷ *Uo.* 352. 1.

³⁸ *A Petőfi-titok* 148—149. 1.

³⁹ *I. jelentés* 247. 1.

⁴⁰ Dienes válasza 226. 1.

Tamás a Koszorú-ban), hanem 50. évfordulóján sem akarták még tudomásul venni, hogy Lengyel nem „Bem hadserege ezredorvosa” volt (*Vasárnapi Ujság*). Gracza György történelmi munkája Lengyelt szintén „ezredorvosnak”-nak mondja (1898). Ezek az írók akarva-akaratlanul Lengyel közléseinek valóságát erősítették egy valótlan állításai, azzal, hogy Lengyel Bem hadseregének ezredorvosa volt. Ezt a valóságnál többet mondó értékelést nem helyeseltem a múlt irodalmában, s nem fogadom el ma sem. Kérem tehát, hogy Dienes ezt a „leleplezést” ne Lengyelre, hanem a vele foglalkozó irodalomra magyarázza.

Lengyelnek sebészi működéséről szóló közléseit elsősorban a saját adatai alapján lehet kétségbe vonni. Abból, hogy első leírásában a csata megindulásától kezdve beszél megfigyeléseiről, a sebesültek kötözéséről. „Délután 4 óra felé a csata öldöklőbb kezdett lenni, a sebesültek szaporodtak” — írta. Második közlésében már azt olvassuk, hogy lóháton csak 4 óra tájban ment ki Fehéregyháza nyugati szélére. Első közlésében beszélt egy kaszai fuvaros felkarjának amputálásáról, a másodikban ezt elhallgatja. Ezt állítottam tanulmányomban is: „második közlésében már nem beszél tevékenységéről, felkar amputálásáról.” — Dienes azonban arra a következtetésre jutott, hogy ebből nem Lengyel, hanem „Mezősi állításainak hitelességét” lehet kétségbe vonni, mert Lengyel 1879-ben is ezt írta: „A Segesvár—Fehéregyházi csatában, mint polgári orvos, önként vettem részt és segítettem a megfogyatkozott egészségügyi személyzetnek...”

Azt „jól érthető magyar nyelven” írtam meg én is, hogy a második közlésben Lengyel nem beszélt orvosi tevékenységéről, a kaszai fuvaros felkarjának lemetszéséről. Ez így is van. Nem értem, Dienes ebből miért akarja az én állításaim hitelességét tagadni.

Ha azonban valaki Lengyel írásaiban nem lát ellentmondásokat, hallgassa meg a csatában részt vett szemtanúk vélekedését.

Lépatsek István, Bem hadseregének valódi orvosa írta meg 1886-ban Haller Józsefnek, hogy Lengyel Székelykeresztúron „csak mint bámészkodó mézte a hadsereg elvonulását”.⁴¹ Tehát nemcsak Lengyel „ellenfelei” állították, hogy Lengyel „ambulancehoz rendelve nem volt” (Gammera, a székelykeresztúri térparancsnok), Lengyel „azon időben a csatateren jelen nem volt és így Petőfivel ott nem is találkozhatott” (Lázár Adám) s azt, hogy ott nem volt kötözőhely, oda sebesülteket nem szállítottak, ahol Lengyel — csupán első közlése szerint — a sebesülteket kötözte (Haller Ferenc), hanem Lengyel jelenlétét Bem valódi katonai orvosa is cáfolta.

Azt is megírták, hogy a kötözőhely a fehéregyházi református templom oldalánál, végig a prefektusi lak előtt állott. Azt mindenki a legtermészetesebbnek vehetné, hogy egy olyan képesített sebész, mint Lengyel volt, ha kimegy a csataterre és hivatása szerint „a megfogyatkozott egészségügyi személyzetnek” kívánt segítséget nyújtani, akkor

⁴¹ Budapest c. lap, 1889. febr. 8-i sz.

legelsősorban a megszervezett kötözőhelyet keresi fel, nem pedig mint „kandi néző” a csatátér különböző pontjain jelenik meg. Lengyel ugyanis megfigyelései, Petőfiről szóló közlései pontosságát, e megfigyelések lehetőségét maga indokolta azzal, hogy tevékenysége önkéntes volt, mozgási szabadságát semmi sem korlátozta.

„Megismertük már orvosi lelkiismeretességét és semmi csodálni-valót nem találunk abban, hogy itt Lengyel minden felszólítás nélkül, a magával hozott sebészi műszerek felhasználásával orvosi segélyben részesítette a tűzvonalból érkező, tehát a hídon átjövő sebesülteket” — írta Dienes.⁴² A lelkiismeretes sebészről nekem viszont az az elképzelésem, hogy ha a „megfogyatkozott egészségügyi személyzetnek” akart segíteni, akkor mindenekelőtt jelentkezik a kötözőhely vezető orvosánál, és itt ajánlja fel önkéntes szolgálatát. Mint ahogy éppen Dienes egyik adata szerint Lengyel Sámuel keresztúri gyógyszerész is „a csata alkalmával Lépatsek honvéd törzseros kötözőhelyén tevékenykedett”^{42/a} A kötözőhely olyan feltűnő helyen, a templom mellett működött, hogy ezzel Lengyelnek feltétlenül valami kapcsolatot kellett volna találnia, mégha külön utakon járt is. Így Lépatsek emlékezhetett volna a segítségére. A felkar kettémetszése mindenesetre „nagyobb műtét”. Elismerem, hogy szükségből ezt, vagy még nagyobbat is, pince-óvóhelyen, marhavagonban is elvégzik. Fehéregyházán azonban, nem is olyan messze Lengyel „szükségkötözőhelyétől” működött a megszervezett kötözőhely. A lelkiismeretes orvos, ahelyett, hogy zsebkéssel nekikezd egy ilyen műtétnek, talán inkább beküldötte volna a műszerekkel ellátott kötözőhelyre!

Dienes természetesen a fentiekre azt mondhatja: ez „Mezősi elképzelése”. Maradjunk a valóságnál. Ezt vélem én is a leghelyesebb álláspontnak. De akkor Dienes honnan vette azt az értesülését, hogy Lengyel „a magával hozott sebészi műszerek felhasználásával” végezte az elsősegélynyújtást? Lengyel sehol sem írta, hogy műszereket is vitt ki. Magát csak „kandi néző”-nek mondja, s még azt sem írta meg, hogy a csatátérre a sebesülteknek nyújtandó segítség szándéka vitte ki.

Ilyen válasz nagyon valószínűnek hangzanék: ha egy sebész kimegy a csatátérre, természetes, hogy az orvosi műszereket magával viszi, s ezért állította ezt Lengyelről. — Én is úgy képzeltem el, hogy mikor egy katona kimegy a csatába, mint Petőfi tette, fegyverről is gondoskodik. Ezt valahogy a katonai lelkiismeretesség kérdésének is tekintetem. Katonabajtársai írták is, hogy fegyveresen látták. Csak Lengyel közlései nyomán rögződött meg eléggé az irodalomban az a beállítás, hogy Petőfi a csata fegyvertelen, tétlen szemlélője volt. Lengyel azonban annál odaadóbb segítségnyújtó.

Csak az a hiba hogy sebészi tevékenységéről szóló előadását senki egyetlen szóval meg nem erősítette, sőt ezt többen kétségbe vonták, éppúgy, mint Petőfi Lengyel előadása szerint történt menekülését.

⁴² A Petőfi titek 145. 1.
^{42/a} Uo. 137. 1.

Az olyan „túlságos szerény bajtárs” is, mint amilyenek *Pünkösti Gergely* honvédőrnagy *Lőrincz József* őrnagy bajtársát jellemezte,⁴³ Lengyel közléséről így vélekedett: a „hirtelen általánossá és rendtelenné vált retirade alatt — ha Lengyel úr levele szerint, Petőfi Fehéregyház tanorkapu lábánál, tehát a közlekedőúton állt — ezen falunál hátrább a rohanó özön orosz lovasság miatt gyalog nem menekülhetett.”⁴⁴

Tehát bármilyen oldalról vizsgáljuk is Lengyel leírásait, egyúttal a csatában részt vett kortársak cáfolatával vagy kétkedéseivel találkozunk.

d) *Még egyszer a „szöke” Petőfi.* — Mivel Lengyel első leírásában Petőfiről — Heydtre való hivatkozással — mint „hegyes álszakálú szöke egyén”-ről szolt, s köztudomású, hogy a költő haja, szakálla fekete volt, ennek alapján is kifejeztem kétségemet, egyáltalában ismerte-e, látta-e Lengyel Petőfit.

Ezt annak figyelembevételével tettem, hogy Lengyel, leírása szerint, a csata napján Petőfit többször közelről látta. Szólt hozzá, figyelemmel kísérte Petőfi helyváltoztatásait, Petőfi válaszolt neki: „*potomság*”, látta őt „fedetlen fővel” futni stb.

Második közlésében viszont, midőn Lengyel már bizonyára tudomást szerzett a költő valódi külsejéről, a „szöke” jelzőt egyszerűen elhagyta. Minden indokolás nélkül.

Dienes Lengyel pontatlan megfigyelését és téves közlését a csata hevével menti. Szerinte Lengyelék „pokoli tüzérségi tűzben” voltak. Egy lövedék Petőfitől 30 lépésre csapódott be, a költő arca „portól és csatatéri füsttől lepett” volt. Végül Dienes még a saját harctéri élményének elmondásával is bizonyítani kívánta hogy „mikor a föld reng alattunk”, ilyen kisebb részleteket, mint valakinek a hajszíne, nem szoktunk megjegyezni.

Dienes mindenesetre a Lengyeltől megrajzolt csatatéri helyzetet eltúlozza, nagyon is drámainak tünteti fel. Lengyel ugyanis azt írta: „Mi lőtávolon kívül valánk.” Petőfit többször látta „helyéről távozni, de mindig visszakerült s gyönyörködni látszott, miként szedik össze a székely fuvarosok a nem messze lecsapott golyókat.” Lengyel további adata szerint Petőfi „egy sütőkemenczére ülve belémerül a csatatér és táj szemlélésébe”. Petőfi a híd karfájához dőlve „állott mintegy fél óráig elmerengve”. Utána „hátát a falu kapuzábjához vetve nézte a csatát és elmerült gondolataiba”. Bőséges alkalma volt tehát Lengyelnek már itt, a saját leírása szerint Petőfi megfigyelésére. Különös is, mennyi apró dologra emlékezett, még Petőfi hangulatáról is leírást adott (gyönyörködött, szemlélődött, elmerengett), csak éppen a költő külsejét nem jegyezte meg.

Lengyel azonban, leírásai szerint, nemcsak közvetlenül a csatatér mögött, hanem nyugodtabb helyzetben is találkozott Petőfivel. Így már

⁴³ Hegyesi Mártónak 1899-ben küldött levelében. *Kiskun Múzeum*, Hegyesi-féle hagyaték.

⁴⁴ *Vasárnapi Újság*, 1861. 56. l.

reggel Héjjasfalván, mikor a költő öket (Lengyeléket) beérte (első közlés). Délután 3—4 óra között is, midőn Petőfi a fogadó udvara felé tartott. Lengyel ekkor megfigyelte, hogy a költő a csataterre robogó egyik kijávitott ágyút „szemével darabig kísérte” (második közlés).

Második leírásában Lengyel már nem is azt mondja, hogy a Petőfi-től alig 30 lépésre lecsapott ágyúgolyó pora a költőt lepte be, hanem: „a homokos földet réánk szórta”. Vagyis ő is ott volt Petőfi közvetlen közelében. — Dienes szerint Lengyel nem állt Petőfi „közvetlen közelében”, s tévedek, midőn azt vélem, hogy a sütőkemence azon a portán lett volna, amelyiken Lengyel elhelyezkedett.

Dienes lelkes fáradozását és buzgóságát dicséri, hogy felkutatta, idős fehéregyházi román parasztasszony kikérdezése révén, hol is volt a Sárpaták hídja közelében az 1848-as tűzvészben leégett, romos ház. Az öregasszony megmondta, hogy csak *egyetlen* ilyen ház volt ott, *Radu Mojsze* háza. Dienes ki is fejezte nézetét: „tehát bizonyos, hogy ennek a kemencéjén ült Petőfi.”⁴⁵ — Sok öregasszony elbeszéléséről kiderült már, hogy az hamis. *Storian Maria* hogy is emlékezhetett volna 1947-ben az egy századdal előbbi állapotra, melyik ház állott romokban? De ha történetesen ennek az öregasszonynak igaza volt, s Petőfi a megnevezett ház sütőkemencéjére ülve nézte a csatateret (Dienes szerint: „a sütőkemencén ülve volt némi kilátása a csatater felé is”), s mivel Lengyel is azt állította, hogy kötőzőhelye a romok közt volt, a logika törvénye szerint Petőfinek és Lengyelnek egy portán kellett tartózkodniuk. Ki tudja azonban nyugodt lelkiismerettel elfogadni, hogy ennek az okoskodásnak egyetlen tétele is igaz-e?

Nem tudom, tévedek-e ezek után — mint Dienes írja —, midőn úgy vélttem Lengyel adataiból, hogy mégiscsak azt kell belőlük kiolvasni: Petőfi és Lengyel egymáshoz közel tartózkodtak, tehát Lengyel megfigyelhette volna, milyen volt Petőfi haja, szakállá. Ha ezzel a problémával a múlt század „nagy kutatói” nem is foglalkoztak, mindenestre az akadémiai munkaközösség jelentésének megvitatásából kitűnik, hogy Dienes András és Király István Petőfi szókeségének adatáról már vitakozott. Úgy látszik, a „mai kritikai vizsgálatot” ez a kérdés mégiscsak érdekli.

Sőt, ha kissé jobban utána nézünk, Ferenczi is megemlíti a „szőke” halott problémáját, csak hogy ő e tévedést *Heydtének* tulajdonította. „A halott, a mint lovaglás közben megfigyelhette, szőke volt, hegyes állszakállal” — írta Ferenczi Heydteről.⁴⁶ Ezt az adatot pedig Ferenczi is *Lengyeltől vette* át, mert Lengyel írta 1860-ban, hogy Heydtetől, „Tőle hallottam, miszerint igen jól emlékezett, hogy egy hegyes állszakálú szőke egyént látott az országút mellett...” Ferenczi természetesen nem tudhatott arról, hogy Heydte már előbb bizalmas jelentésében fekete halotról szólt, így hitelt adott Lengyelnek. — Ugyanezt tette Dienes

⁴⁵ A Petőfi-titok 147. 1.

⁴⁶ Petőfi életrajza III. 378. 1.

is, midőn ezt írta: „Heydte hasonlóan beszélt el Lengyelnek... az eltérés a szakállnál van, amit az osztrák tiszt itt ugyan hegyes állszakállnak említ, de *szőke* színűnek.”⁴⁷ Midőn azonban Király István Heydte közléseiben ellentmondást látott, mert „egyik helyen *szőkének*, más helyen *feketének* mondja az általa látott halott szakállának színe”, Dienes András ezt már így igazította helyre: „Király István téved: soha Heydte „szőké”-nek nem írta le Petőfit.”⁴⁸ Ez igaz. Csak Lengyel írta, hogy Heydte mondta, s régebben Dienes is ezt írta.

Végső eredményben azonban ki nem tudósított a valóságnak megfelelően? Nyilvánvalóan *Lengyel*.

e) *A terepismeret kérdése.* — Tanulmányomban csak röviden említettem meg, Dienesnek *A Petőfi-titok* c. könyvére való utalással, hogy Lengyel elkövetett egy „szerencsétlen térképhibát”. Gyalóky Jenő hadtörténetíró Lengyelt emiatt nem tekintette hitelt érdemlő forrásnak.

Lengyel még 1861-ben megírta a *Vasárnapi Ujságban*, hogy tőle, aki nem katona, „szakértői csataleírást senkisére várhat. De azért mégis meg fogom kísérteni, ha a V. U. szerkesztője tett ajánlatom elfogadása által elősegíti. Ekkor szakértővel felvetetem a csata színhelyét, megírom úgy, a mint tudom.”⁴⁹

A *Vasárnapi Ujság* erre a térképre és Lengyel további közléseire nem tartott igényt. Pákh Albert 1861 márciusában az adatközlést és vitát lezárta.

Lengyel eléggé zokon vette, hogy a *Vasárnapi Ujság* a kérdéstről szóló újabb tudósításának közlésére már nem vállalkozott, mert később ezt írta: „Pákh Albert, mihelyt egy tudósító által kisüthetette, hogy Petőfi fegyverrel kezében esett el, azon megjegyzéssel zárta be a további kutatást, hogy már elég.”⁵⁰ — Ez a beállítás igen jellemző Lengyelre. Lőrincz József őrnagy levelét arról, hogy Petőfit szuronyos puskával látta a gyalogsorok között, Pákh 28-nak közölte, s a vitát csak a 40. levéllel zárta be. Lőrincz őrnagy sem állította, hogy Petőfit fegyverrel a kezében látta *elesni*. Lengyel azonban e kérdéstről tovább így írt:

„*Petőfi fegyverrel kezében esett el, s így nem csak költő és hazafi, hanem hős katona is volt!* Hogy miért kellett neki okvetlen karddal kezében elesni, *hogy hős lehessen*, azt soha sem tudom kitalálni. — Elég az hozzá, hogy ez Pákhnak rögeszméje volt... de mert láttam, hogy e rögeszmével szemben hiába küzdök, elhallgattam akkor.”

Ferenczi is megjegyezte Lengyel fenti beállításáról: „Ezt azonban Pákh sohasem mondta.”⁵¹ Ami késik, nem múlik. Lengyel később módot talált rá, hogy álláspontját, ismereteit térképen is bemutassa. A térkép a Petőfi Társaság közlönyében, a *Koszorú* 1879-i évfolyamában jelent meg.

⁴⁷ *A Petőfi-titok* 149. l.

⁴⁸ I. jelentés 256. és 258. l.

⁴⁹ 1861. évf. 44. l.

⁵⁰ *Történeti Lapok*, 1874. 352. l.

⁵¹ *Petőfi eltűnésének irodalma* 62. l., jegyzet.

„Csak ezt ne tette volna!” — írta Dienes, miután szólt arról, hogy „az orvos véglegesen be akarta fejezni a vitát és most már térképen jelölte meg a csatatérnek azokat a fontosabb pontjait, amelyek a költő halálával kapcsolatosak... Ez a térkép... tele volt súlyos tévedésekkel.”⁵²

A legsúlyosabb tévedésnek Dienes is azt ítélte, hogy a térkép a Sárpaták hídjától 750 m távolságra levő *Rogyina-vizmosás hídját* jelölte meg ama helynek, hol „Petőfi gyalog állott, s a honnan Petőfi és Lengyel futni kezdtek”. A 11. számmal megjelölt hídhöz ugyanis a térkép ezt a magyarázatot fűzte.

Itt „Lengyel, a rajzoló, megcáfolta Lengyelt, az író” — írta Dienes is.⁵³ Elismeri, hogy Petőfi innen nem menekülhetett úgy, mint ahogy Lengyel leírta. Egyúttal azonban rámutatott arra, Lengyel ellenfelei mennyire felhasználták ellene ezt a térképhibát („a keresztúri kaszinó” és „személyes ellenségei”).⁵⁴

„Én magam tudatában voltam annak, hogy olyan tévedés ez, amit a helyszínen tisztázni lehetne, mert Lengyel ezt elmulasztotta. Bár kijelentette, hogy a vázrajzot a szerkesztőségben önkényesen átrajzolták, a konkrét hibákra nem adott magyarázatot, mert nem is volt tisztában ezeknek a hibáknak a jelentőségével. Nem tudott térképet olvasni, amit nem vehetünk rossz néven egy vidéki orvostól” — írta Dienes Lengyel védelmében.⁵⁵

Mit írt azonban a *Koszorú* szerkesztősége a térképhez tartozó magyarázó szövegben? Azt, hogy Lengyel József, „ki e csatában, a magyarok közt mint ezredorvos vett részt, Petőfivel személyes ismeretségben állt és őt a csata elejétől kezdve csaknem az utolsó percig szemmel tartotta, Kertbeny Károly kérésére ő volt szíves nekünk megküldeni a csata térképét is, melyre az alább közlendő leírásban gyakran történik hivatkozás.”⁵⁶

A folyóirat ezután Lengyel 1860. évi leírását közölte, ebbe beleiktatva a térkép egyes pontjait megjelölő számokat.

Magán a térképen ez áll: „A *segesvári csata* 1849 júl. 31-dikén. — *Lengyel József* adatai nyomán — rajzolta *Szokolay Kornél* mérnök.” Vagyis a fentiek szerint *Lengyel* beküldte a csata térképét, s erről egy mérnök szakszerű, nyomtatásra alkalmas térképet készített, Lengyel „adatai nyomán”. Nem lehet itt elrajzolásról beszélni, hogy a tévedéseket így Szokolay Kornél mérnökre hárítsuk át. Lengyel el is mulasztotta, hogy a „konkrét hibákat” tisztázza. Ha „önkéntes átrajzolás” lett volna, bizonyára Lengyel lett volna az első, aki ezt korigálja. Az előforduló térképhibákért tehát Lengyel a felelős. Az ellentmondást lehet menteni felületességgel, azzal, hogy Lengyel írásából valóban az tűnik ki, Petőfiről szóló közlései inkább a Sárpaták hídjára érthetők, lehet

⁵² A *Petőfi-titok* 154. l.

⁵³ Uo. 174. l.

⁵⁴ Uo. 154–155. l.

⁵⁵ Uo. 155. l.

⁵⁶ *Koszorú*, 1879. évf. 162. l.

azt is mondani, hogy a „vidéki orvos” nem volt térképszakértő. Hogy azonban ne lett volna tisztában e hiba jelentőségével — 750 méteres elrajzolással, ahonnan a költő valóban nem menekülhetett el —, az túlságosan messzemenő igazolás lenne Lengyel számára. Amiként Dienesnek ez a megállapítása is az orvos iránt nagyon kinyilvánított jóindulatot mutat: „Tévedései olyanok, hogy Lengyel őszinteségét csak megerősítik az elfogulatlan bíráló szemében.”⁵⁷

*Gyalóka*y Jenő, az akadémiai munkaközösség jelentésének megvitatása alkalmával *Király István*, de még Lengyel *kortársainak* kritikája is egészen jogos volt ilyen terepismereti szarvashiba miatt.

Figyelemre méltó az is, hogy Lengyel térképe 8-as számmal megjelöli azt a *honvédsírt* is, amely „*Petőfi állítólagos nyughelye*”. Miként Lengyel már 1860-ban le is írta: „Sírja felől is megbizonyosodtam. Ez a fehéregyházi határ felső felén északról lefutó patak martijára ásott közös sírban van, hová 134 más pajtásával közös sírba temettetett.” Vagyis Lengyel nem a Csonta-kert területén jelölte meg Petőfi legvalószínűbb sírját.

Petőfi halála helyének, körülményeinek kutatása nyilvánvalóan szorosán összefügg *sírja keresésével is*. *Dienes András A Petőfi-titok* c. könyvében „*valószínű sírhely*”-nek a Csonta-kertet említi, de e véleményét „*csupán logikus feltevésként hangsúlyozza*”.⁵⁸ Felsorolta ezután azokat az érveket, amelyek ezt a feltevést erősítik. — 1956 nyarán, „Aug. 7-én szempontokat adtunk a Cionta-kerti ásátás megindításához” — írja a munkaközösség jelentése. Az elvégzett próbaásatásokról dr. Nemeskéri János előzetes jelentést is beterveztett. — Ezek után nem értem, miért írja Dienes szinte tiltakozással: „*Sohasem kutattuk és nem kutattam Petőfi sírját, bár nagyon kevés kúthatonak volt erre annyi alkalma, mint nekem.*”⁵⁹ Mindenesetre az 1956 nyarán végzett próbaásatás a Cionta-kertben sírkutatásnak minősül, ebben Dienes is részt vett, s feltételezhetően azért végezték *pontosan itt* a próbaásatást, mert Dienes is ezt vélte a „*valószínű sírhely*”-nek. Dienesnek arra a megjegyzésére, hogy ő nem Petőfi sírjának kutatója, ennyiben kívántam válaszolni.

Visszatérve a csatatér problémájára, válaszolnom kell még Dienes András egyik észrevételére. Abból, hogy tanulmányomban a *Magyar Salon* 1886. évfolyamában, Váli Béla cikkéhez közölt tollrajzra hivatkoztam, mint amely számomra „*elegendő helyismeretet*” nyújt, Dienes hiányos terepismeretemre következtetett. Azt, hogy miért ezt a „*kusza vázlatot*” említettem, érthetetlennek találta, mikor ennél sokkal alapo-

⁵⁷ *A Petőfi titok* 149. l.

⁵⁸ Uo. 178. l.

⁵⁹ Válasz, *Hadtört. Közl.* i. h. 225. l. — Dienes a „*valószínű*” sírhelyről *Culcérnek* adott válaszában ezt írta: „*Az egyetlen rögzített terület itt a Csontakerti tömegsír: igenis, ezt kötelességünk felárni, ha még oly csekély — a legcsekélyebb! — valószínűség is van annak, hogy a költő testerekiyéi itt lehetnek.*” — *Irodalmi Újság*, 1956. júl. 7-i sz. — Ilyen határozott felhívás után talán mégis csak jogosan írtam, hogy Dienes nemcsak Petőfi halála helyének és körülményeinek, hanem sírjának kutatását is feladatának tekintette.

sabb újabb térképek, vázlatok jelentek meg. — Ismerem ezeket is, Dienes térképeit is. Hogy mégis erre a régi vázlatra utaltam, annak is megvolt az oka.

Dienes láthatta, hogy a hivatkozott térképen található helymegjelölések közül idézőjelben és dőlt betűs szedéssel kiemeltem a „szökőkút”-at. Mindenesetre, ha Dienes András is ezt a „leghasználatlanabb” tollrajzot megnézte volna, mielőtt 1947-ben a helyszínen a „szökőkút” felkutatására vállalkozott, ez nagyon megkönnyítette volna akkori kutatását. Dienes András ugyanis *A Petőfi-titok* c. könyvében ezt írta: „a rejtelmes szökőkút”, a „híd”, a „domb”, az „útkanyar” — „csupán vörös kérdőjelként szerepeltek térképeimen”.⁶⁰ Hiába fordult a kérdés szakembereihez, így Gyalókey Jenőhöz is, azok csak tagadó választ tudtak adni: „mincs szökőkút”.⁶¹ Pedig igenis volt szökőkút, mégpedig ezen a Dienes szerint „durva hibáktól hemzsegő térképen” is. Megtaláljuk azonban rajta a Csonta-kerti sír megjelölését is. Hogy a Rogyina-vízmosás nincs rajta? — Lengyel térképén mindenesetre rajta van, de ez éppen ezzel lett rosszabb. Sok fáradságtól, pl. a segesvári román zászlóalj tisztjeinél való érdeklődéstől, lakosok kihallgatásától mentesült volna, ha csupán e „kusza” vázrajz alapján is mindjárt a rajta megjelölt helyen, a buni út beszögellésétől kissé keletre keresi a „szökőkutat”. Ezt a helyet egyébként 7-es számmal *Lengyel* térképe is megjelölte, mint „ahol Lengyel Petőfit utoljára látta”. Vagyis az új térképeken kívül néha jó megnézni a régieket is, még ha vannak is rajta hibák és kissé elrajzolják a távolságokat. Ebben az esetben azonban Dienes „felfedezése” nem lett volna olyan drámai hatású, mint amilyennek leírta: „— Megvan Heydte szökőkútja — vágtam a jegyző íróasztalára, hogy a tintatartó arasznyit ugrott.”⁶²

Ha valaki már eljutott odáig, hogy semmi kétsége nincs Lengyel és Heydte közléseinek igazsága felől, sőt ezekben a legteljesebb összhangot fedezi fel, s a csataterre már nem mint „pártatlan” kutató megy ki, — akkor a többi valóban a „mesterember dolga” — miként Dienes írta. Ekkor már jöhet a körző, terepfelmérés, látáspróba, fényképezés annak igazolására, hogy Petőfi futva elérhetett a szökőkútig, hogy Lengyel visszatekintve láthatta a költőt, hogy milyen volt a régi terep stb. Ezek a lehetőségek azonban még *nem bizonyítékok* arra, hogy minden úgy is történt ahogy azt Lengyel leírta.

Király Istvánnak adott válaszában Dienes András ezt írta: „Hogy pedig Lengyel és Petőfi a támadás zaját hallva előrefutottak, azt a munkaközösség — lépésről-lépésre, mondatról-mondatra követve Len-

⁶⁰ *A Petőfi-titok* 150. l.

⁶¹ Uo. 176. l.

⁶² Uo. — E térkép és adatának mellőzése annál feltűnőbb, mert Dienes *bibliográfiájában* is hivatkozott a *Magyar Salon* cikkére. — 186. l. — *A Magyar Salon* térképe a Csonta-kert sírhelye mellé azt a patakot is berajzolta — még névtelenül — amelyet Dienes András 1956-ban, kutatásuk emlékezetére „*Augustus-pataknak*” keresztelt el (L. *Segesvár* c. cikkét a *Magyar Nemzet* 1956. szept. 16. számában), s amely azóta az új térképeken így szerepel) Dienes válasza 227. l.; V. Nyilassy Vilma id. közléséhez mellékelt vázlat.)

gyel vallomását — a helyszínből állapította meg és a Lengyel-vallomás szavaiból.”⁶³ Ezzel kapcsolatban kívánta Dienes, hogy hitelt adjanak „egy hattagú tudományos munkaközösség által látottaknak”. — Engedjen meg, Dienes és a hattagú munkaközösség, de azt a látottakból és a helyszínből semmiképpen meg nem állapíthatták, hogy „Lengyel és Petőfi a támadás zaját hallva előrefutottak”. Ezt a megállapítást kizárólag és csak Lengyel írásából tehették.

A kérdés tehát így helytálló: *vagy hitelt ad valaki Lengyelnek, vagy nem hisz neki.* Ezért kell Lengyellel kissé közelebből is megismerkednünk.

4. Lengyel József és ellenfelei

a) A régi kutatás és Lengyel közléseinek mai értékelése

Dienes Andrásnak mindenekelőtt rendkívül elítélő és bántóan lebecsülő véleménye van a költő halálának múlt századi kutatásairól. „Ha Petőfi-kutató nagyapáink a segesvári csataterén nem Makart-csokrokat kötögtettek volna vadvirágokból, hanem térképpel a kezükben a Monostorkertet és az iszapgátat keresik, a százéves vita felét megtakaríthattuk volna” — írta egy helyen.⁶⁴ *Hibájuknak* mondja, hogy „labirintus közepébe vezették olvasóikat, ahelyett, hogy a kezükbe adták volna a gombolyag végét”. A „*pártatlan*” kutatók így nem tudtak kikerülni a „zsákutcák”-ból, nem jutottak el a „*döntésig*”. *Ferenczi Zoltán* vélekedését, hogy nem bízott a „titok” megfejtésében, „mégis csak megdöbbenő”-nek írta Dienes. Szerinte e „regényes kor fiai, bármennyire is felkészültek... a szent bálványnak, a mithosznak, nem mertek a mesterember eszközeivel, a körzővel és ásóval, akkorát ütni a fejére, hogy az darabokra törjön”.

Dienes azonban teljes hittel állítja, hogy ő a kérdést döntésre vitte. Petőfi halálának körülményeiről és halálhelyéről „az álláspontom végleges, hinni tudok magamban: bizonyítani tudom, *hol és hogy* halt meg Petőfi” — írta az 1956. év nyarán végzett kutatás előtt közvetlenül, *dr. Alexandru Culcer* román Petőfi-kutatónak írt, s az *Irodalmi Újság*-ban megjelent levelében. A „*Fontana Spanului*”, vagyis a régebben „szökökút”-nak írt „Ispánkút”-at írta Dienes az általa megállapított halálhelynek. A *Petőfi-titok* c. könyvében is megírta már, hogy ezt a helyet Heydte közlése alapján („3—4 ölnyre az országúttól”) cövekkel jelölte meg. Az időre is következtetni tudott, hogy Petőfi pontosan mikor halt meg, sőt, hogy a dzsidaszúrás pontosan a „*bal mellét* — bizonyára a szívét — érte”. S mindezek után könyvét ezzel a határozott állítással fejezte be: „Így történt.”⁶⁵

63 I. jelentés 259. l.

64 A *Petőfi-titok* 129. l.

A román—magyar akadémiai munkaközösség jelentése is a „*vita tudományos lezárását*” látta szükségesnek, minthogy erre a múltban nem került sor. Ezért, a „kérdés megnyugtató lezárása” érdekében tartottak 1956 nyarán „hivatalos jellegű vizsgálatot”. A román—magyar akadémiai vegyesbizottság „munkatervét Dienes András tudományos kutató dolgozta ki”.⁶⁶ A jelentésből kitűnik, hogy a *vizsgálat alapja Lengyel és Heydte*, e „döntő jelentőségű dokumentumok” adatai voltak, a módszer ezek összhangba hozása’ egyéb — Kővári László, Gyalóka Lajos, Pap Lajos — közlők állításaival, mindezeknek a tudósításoknak valószínűsítése helyszíni megfigyelésekkel. Az *eredményről* a jelentés befejezése ezt írta:

„Petőfi menekülésének útvonalát és halálhelyét a fentiekben olyan hitelesnek látszó adatok alapján próbáltuk rekonstruálni, amelyek kölcsönösen kiegészítik és megerősítik egymást; a hitelességet az növeli, hogy a tárgyalt tények és mozzanatok Lengyel József vallomásán kezdve egészen Heydte és Kővári emlékezéséig összefüggő láncolatba sorakoznak.” A bizottság általában *Dienes András „A Petőfi-titok”* c. könyvének megállapításait tette magáévá.⁶⁷

A munkaközösség, vagy legalább is annak egyes tagjai elfogadták Dienesnek *Lengyelről* közölt *vélekedését is*. A Nagykovácsi vármegye alispánja, Apáthy Péter által 1880-ban tartott „első és egyetlen hivatalos vizsgálat” a jelentés szerint elfogult volt Lengyelrel szemben. — „Lengyel József Székelykeresztúron nem tartozott az »úri« társaság kegyeltjei közé; csupa olyan tanút hallgattak ki, aki vele személyes ellentétben állt, s a kihallgatásck célja inkább negatív volt: meg akarták cáfolni Lengyel állításait, s vallomásainak hitelét személyi okokkal is le akarták rombolni” — olvassuk a munkaközösség jelentésében.⁶⁸

A vita során Király István bírálatára *Barta János* egyetemi tanár, a munkaközösség magyar csoportjának vezetője ezt a választ adta: „Lengyel szavahihetőségét — sem az előadó véleménye, sem régi ellenfelei gyalázkodásai után — sem látja megingatva. Lengyel állításai *bizonyíthatók.*”⁶⁹

Lengyel szavahihetősége iránt semmi kétséget nem támasztottak. A munkaközösség harmadik magyar tagja, *V. Nyilassy Vilma* is úgy szólt a kérdésről, hogy irodalomtörténetírásunk a sok megbízhatatlan közlés, mendemonda, legenda „útvesztőjében” — „napjainkig tévelygett”. Ő is a „kérdés megnyugtató lezárását” vélte szükségesnek. Ehhez Lengyel és Heydte közlései vezetnek el. „Vizsgálatunk minden lényeges pontban igazolta Dienes András kutatásait” — írta a román—magyar tudományos munkaközösség kutatásairól szóló *Jegyzetek*-ben.⁷⁰ Csodálkozását fejezte ki, hogy Király István a kérdést még most is „nyitva

⁶⁵ Uo. 184. 1.

⁶⁶ I. jelentés 239. 1.

⁶⁷ Uo. 252. 1.

⁶⁸ Uo. 238. 1.

⁶⁹ Uo. 257. 1.

— tehát a 107 év előtti állapotában — kívánja hagyni”. Úgy látja, hogy „adva van a menekülés kezdete, iránya és ennek a vége, a halál-helye”. Vitatkozni csak azon lehet, hogy *közben* mi történt.⁷¹ Természetesen mindennek: Petőfi menekülése kezdetének, irányának és halála helyének *forrása, tanúja Lengyel*, illetőleg halála helyének még Heydte.

b) *Lengyel József két arca*. — Igazán nem szívesen szólok erről a témáról. Egy régen olvasott és Voltaire-től származó mondásra emlékezem: „Az élők iránt méltányossággal, a holtak iránt feltétlen igazságossággal tartozunk.” Semmiképpen nem akarok megbántani senkit még emlékekben sem. Mivel azonban nem kis jelentőségű kérdéstről, *Petőfiről alkotott véleményünk* helyes vagy helytelen voltáról van szó, s mivel úgy láttam, az irodalom ma Lengyelnek csak nagyon oldalnézeti, kedvező megvilágításba helyezett képét mutatja be, ellenfeit viszont annál sötétebb színekkel rajzolta meg: szükséges a tisztánlátás. Semmiképpen sem akarok torzítani, ez azonban egyik fél javára sem engedhető meg.

Dienes nem hagyta szó nélkül, midőn *Lázár Ádám*ról megemlítettem, hogy függetlenségi párti országgyűlési képviselő, a Történelmi Társulat tagja volt, vagyis olyan ember, ki Lengyel ellen bizonyos haladó politikai állásponttal, közéleti és tudományos tekintéllyel is képviselhetette azt a véleményt: „Lengyel közleményei nem alapulnak a valóságon és hűségen... Petőfi eltűnésének kérdése egyedül Lengyel által meg nem oldható.” Nem, Lázár Ádámot — aki egyébként, mint a marosvásárhelyi kerület 48-as párti képviselője, e párt egyik legtevékenyebb tagja, kiváló szónoka volt⁷² — csak úgy szabad látnunk, ahogyan őt Dienes az ügy, Lengyel hitelessége érdekében bemutatta: ügyvéd, mégpedig „minden lében kanál fiskális”, „nagy ravaszságú fiskális” Lengyel „első számú ellenfele”. Ő Lengyel József „halálos ellenségének”, Haller József grófnak a „jogtanácsosa”. Ő csak úgy cselekedett, ahogy a „láthatatlan karmester”, Haller József a háttérből irányította. Ő szervezte meg Lengyel ellen az „úriszék”et. Dehogy tételezhető fel róla, hogy a Történelmi Társulattól a vizsgálatot az igazság érdekében kívánta! „A problémához ő sem sokkal többet értett, mint Apáthy alispán, vagyis annyit, mint hajdú a harangöntéshez” — írja Dienes.⁷³ Az ilyen megvilágításba helyezett emberről valóban csak az tételezhető fel, hogy az igazságot el akarta sikkasztani.

Vele szemben áll az alaptalanul megvádolt, sőt az „úriszék” elé meg sem idézett *Lengyel József*: az „őszinte” ember, a „feltétlenül tisztességes” ember, akit azonban „a rágalmak özönével öntöttek le”. Ő volt a „szegények orvosa”, az egykori vitákból „Lengyel került ki győztesen”, mert „a javíthatatlan mesélőket... könnyűszerrel megcáfolta”. Ennek az embernek az arcát „a Petőfi-irodalomban elrajzolták”. Ő volt a következetes, aki „nyilatkozatából soha semmit vissza nem vont”, aki-

⁷⁰ *Múzeumi Híradó*, 1956. III. sz. 152—154. 1.

⁷¹ I. jelentés 258. 1.

⁷² *Szinyei József: Magyar írók élete és munkái* VII. köt.

⁷³ *A Petőfi-titok* 144., 154. 1. és a *Hadtört. Közl.*, válasz 231—232. 1.

nek őszinteségét „az elfogulatlan bíráló szemében” még a tévedései is csak „megerősítik”. Igaz, hogy emellett „harcias” volt és „makacs”, s „ezért megértjük”, hogy élete utolsó 15 évében a vitától visszavonult, „haláláig rázta az undor”. Dienes végül e sorokkal fejezte be Lengyel méltatását: „Amikor tisztelettel adózunk emelékének, talán szabad megállapítanunk, hogy osztozott a 80-as évek Magyarországára tiszta és bátor férfiainak a sorsában, akik a sérelmekre byroni világmegvetéssel és — sajnos — nem lázadással válaszoltak: a keresztúri „casino”, pohár vízben a tenger, a századvégi magyar közélet arculatát tükrözi vissza.”⁷⁴

Mi ez, ha nem „bronzszobor”, kérdezhetem joggal Dienesről? Nem ismeri Dienes a kisvárosi *kaszinói civakodás igazi okait és valóságos lefolyását*? Hogy miért vélekedtek úgy Lengyelről Székelykeresztúr tanárai és egyéb értelmiségi emberei, mint ahogy megírták? Vagy ha ismeri, akkor miért hallgatta el, miért nem mutatta be Lengyelnek ezt az oldalát? Miért az ellenfeleit szólta csak meg, miért nem közölt *való képet* Lengyelről? Csak *Petőfiről szabad és kell megmondanunk mindent őszintén, az igazság érdekében? Nem kötelező-e ugyanez a történelmi igazság érdekében a „koronatanúra” is?*

Az igazság érdekében kell Lengyelt olyanakkal megismernünk, amilyenek *ő saját szavaiból, magatartásából, tetteiből mutatkozik*. Eleget írt *önmagáról is, másokról is*, úgyhogy jelleme ezekből a cikkekből élénk tárul. Igaz, hogy cikkei, *székelykeresztúri levelei* egyrészt *álnevekkel* („B” és „Kacsó” jelöléssel) jelentette meg, de a városban tudták, hogy mögöttük Lengyel József rejtőzik. A hírlapi összeütközés során nem is tagadta hogy az álnevekkel megjelent cikkeknek ő a szerzője.

Mindenekelőtt maga tárta fel *hírlapírói szenvedélyét*:

„Mások elretentő példájául vázlatosan leírom, hogy — mint szenvedélyes vadászt az első vad elejtése, — engem is első fontosabb hírlapi közleményem jó fogadtatása miként tett hírlapi nyavalyássá.” — Megírta önmagáról, hogy 45 évi pipálás után ezt a szenvedélyét el tudta hagyni, ám „Hírlapban írási betegségem alig 40 év óta tart, s oly gyarló vagyok, hogy arról nem tudtam lemondani, úgy mint a pipáról.”⁷⁵ Felsorolta, hogy hányféle újságban (köztük a *Vasárnapi Újságban*) jelentek meg cikkel. Hallatta szavát a kamatláb kérdéséről a himnlóoltásig, írt a nemzetiségi és társadalmi problémákról. Ellenfelei ebben a grafománia tünetét látták, midőn Lengyel nem titkolt hírlapírási szenvedélyét „irkafirka hóbort”-nak minősítették. Az kétségtelen, hogy Lengyel a székelykeresztúri társadalom értelmiségi tagjainak kipellengérezése miatt nagy ellenszenvet váltott ki maga iránt. Midőn pl. Lengyel két bíró, két ügyvéd, három tanár és egy doktor sakkozás közben eltöltött borozgatását „7 sváb” részegeskedésének, igen izléstelenül „kanvacsorájának” írta, ezt

⁷⁴ A *Petőfi-titok* 165. l.

⁷⁵ *Magyar Polgár* (Kolozsvár), 1879. júl. 22-i (172.) sz., *Levelezés* c. közlései Székelykeresztúrról. — Névtelenül megjelent közlés, csak a 176. számtól írta alá a „Kacsó” álnevet.

Bereczky Zsigmond tanítóképző zenetanár felháborodva utasította vissza: hogy ők részekek voltak, ez csak „a Lengyel koponyájában hemzsegő hazugságok egyike”. — Ezt a tanárt Lengyel kicsiny termete miatt *mint honvédet* is nevésséggé tette. A válasz: Lengyel „A Magyar Polgár f. évi 206., 207., 208. számaiban kigúnyol azért, mert 1848/9-ben fegyverrel és becsülettel szolgáltam hazámat.” — Bereczkyt Lengyel „homunculus”, „embermorzsa”, „gyermeknek igen nagy, embernek igen gyermek” jelzőkkel és kifejezésekkel illette, s még azt is szemére vetette, hogy előzőleg színész volt, a „tanár” címet csak tanfolyamon szerezte. — Bereczky válasza: mint színész „sem játszottam az intrikust, mint ön teszi”. — Lengyel kigúnyolta Bereczky családjának tagjait is, „piszének, pulyának, prűcsöknek, kéményseprőnek, koldusnak” nevezvén azokat. — A tanár így válaszolt: „a vén prűcsök és családja, szükség esetében és tehesége szerint minden jótékonycélzon kész leend ezután is cziripelni”.

Folytassuk tovább? Hogy Lengyel egy tanárnak a fejéről levette a kalapot, ez viszont esernyőjével ütötte őt meg; hogy a tettleges inzultusok oda fajultak, hogy Lengyel a fiával korbácsoltatott meg tanárokat, s ezért nem őt, hanem a fiát ítélte el a bíróság; hogy ellenfelei szerint Székelykeresztúrról „kimart” egy orvost, „amolyan igazi, és nem Lengyel-féle, hanem valóságos okleveles doktort” — mint a viszontvádló tanár írta. Lengyel igen kemény választ kapott ettől a tanártól: „az olvasó kérdeve kérde: vajjon ki és miféle characterű ember az, ki annyi gyermek hazugságot, annyi otrombaságot összeírogat?” — Amiket Lengyelnek válaszul megírt, azok „nem költemények, a milyenekkel Lengyel ámítani szokta a világot” — írta Bereczky. — Azért van-e ő itt, „hogy hivatásának lelkiismeretesen megfelleljen? vagy azért, hogy legyen valaki itt Sz. Keresztúron, a ki ezen város eddig egytetértő polgári társas életét megölje, intézményeit feldúlja, s polgárai békés nyugalmát insultatioival felzavarja? — És én komolyan figyelmeztetem Lengyelt...” — folytatódik Bereczky igen éies válasza, — hagyja abba családja tagjainak sértegetését, mert különben ő is írni fog „de nem hazugságokat, mint Lengyel, hanem írok történet dolgokat, és azok igazolására közlök bizonyítékokat”.

Lengyel „*Mégis Petőfi*” c. cikksorozatában is gúnyosan szólt Bereczkyről. Erre kapta válaszul: „Csodálatos!... Lengyel cikkei fölé Petőfi nevét használja czégérül, hogy azután e tetszetős firma alatt egyes emberek annál könnyebben bemooszkolhasson.”⁷⁶

Lengyel még válaszolt Bereczky Zsigmond levelére. Fölényes hangját itt már elhagyta, csupán durvaságát őrizte meg, midőn levelét így fejezte be: „Addig pedig csak marják a reszelőt.”⁷⁷

Ez volt az „*kisvárosi kaszinói civakodás*”. Dienes helyesen állapította meg, hogy ebben „már nem Petőfiről van szó”.⁷⁸ Ha azonban nem Petőfi

⁷⁶ E személyeskedő, sértéseket feltáró közlemények a *Magyar Polgár* 1879. évi 207., 222., 230–231. számában jelentek meg.

⁷⁷ Uo. 240. sz.

⁷⁸ A *Petőfi-titok* 155. l.

körül, hanem más személyi megbántások miatt folyt ez a veszekedés, akkor *miért keverték bele annyira a Petőfi haláláról szóló vitába?* Miért tünteti fel az akadémiai munkaközösség jelentése is úgy a kérdést, hogy „Lengyel József Székelykeresztúron nem tartozott az „úri” társaság kegyeltjei közé”. Miért írta Dienes, hogy ez a „casinó, pohár vízben a tenger, a századvégi magyar közélet arcukat tükrözi vissza”. Tükrözi kétségkívül azt is, de *elsősorban Lengyel arcát* aki korántsem a „80-as évek Magyarországá tiszta és bátor férfiainak sorsában” osztozott. A „tiszta és bátor” jellemű férfiak nem olyanok, mint amilyenek a hírlapi emlékekben Lengyelt megismerjük. Ennek az embernek az arcát valóban „*elrajzolták*”, de nem annyira a kortásai, hanem a Lengyel alapján döntő eredményeket követelő utókor.

Az *igazságot* nem szabad elhallgatni, eltitkolni, annak felmutatása „*érdem*” — követeli Dienes — igen helyesen — Petőfivel kapcsolatban. Ezt azonban a „koronatanú” személyéről is meg kell követelni, hogy tudósításainak értékéről ennek figyelembevételével is, érdeme szerint ítélhessen a történelem.

A Lengyelről szóló életrajzi ismertetés kiemelte, hogy 1859-ben írt egyik cikkében megróta az elnyomó rendszer kegyetlen botozását. Az „Egy millió bot”-ról írt cikke miatt kihallgatták, eljárás indult ellene, „és ha a vizsgálat alatt közbe nem jön az októberi diploma, L. aligha érzékenyen meg nem keserüli az igaz szót.”⁷⁹ Nem kívánjuk tehát elhallgatni Lengyel kiállítását az elnyomó osztrák rendszer ellen. *Heydte*, „a székelyek Haynauja” (Dienes) *mellett tett pártoló kijelentése* annál inkább ellentetes a botozókorról írt korábbi bírálatával.

Hamis képet nyerünk Lengyelről és az ő társadalmi helyzetéről akkor is, ha csupán Dienes alábbi sorait fogadjuk el valóságnak: „Sebészorvosi diplomáját a nép elfogadta, a székelykeresztúri »társaság« nem.” Az ottani „úrikaszinó” Lengyelt „kinézte” és „gyalázta”. Az a beállítás sem hű, hogy a kaszinótagok kijelentették: „Székelykeresztúron senki sem áll Lengyel mellett, »kivéve, kik szegények.»”⁸⁰ Nagyon tévesen vélekednék az, aki csak feltételeznék, hogy bármiféle „úrikaszinó” és annak tagjai védelmében emelek szót. Azt azonban nem tudom elfogadni, hogy a Petőfi-irodalom Lengyelt úgy mutassa be, mint aki minden veszekedésből és csupán ellene emelt vádaskodásból erkölcsi győztesként került ki, aki csak kora helytelen társadalmi rendszerének és felfogásának volt az áldozata, s akit végül „byroni világmegvetés” készítetett a visszavonulásra.

Lengyel 1874-ben még fölényesen írta, hogy könnyebb a feladata, amikor „a születési tekintéllyel” van dolga, feladatának „nehezebb része az irodalom patriciusainak legyőzése”.⁸¹ Még 1880-ban is ő méltatlan-

⁷⁹ *Szinnyei*: i. m. VII. köt.

⁸⁰ *A Petőfi-titok* 144., 155. l.

⁸¹ *Történeti Lapok*, 1874. 396—397. l.

kodott, hogy Petőfi „emléke a hiúság zsbívásárán kótyavetéltetik, s jogot kezd tartani rá akárki, nagy szelleme fényében méltatlanul sütkérezni”.⁸² Volt neki bátorsága, hogy Bem tervezett szobrának felállítását ellen is hallassa szavát: „Ki ezeket a majdnem biztos halálba vezeté, maholnap emlékoszlop által lesz megőrokitve a székelý főváros föterén.”⁸³

Szó sincs arról, hogy Lengyel elnémulását elfogadhatóan lehetne „világmegvetéssel” magyarázni. Már kortársai annyira kételkedtek szava-hihetőségében, hogy elhallgatását a cáfolatoknak lehet tulajdonítani. Legalább *Imreh Sándor* ismételt felhívásaira válaszolt volna Lengyel. Imreh nem volt sem mágnás, sem kaszinótag, hanem nyomdavezető, a szabadságharcban Mátyás-huszár és Petőfi halálának kutatója a múlt század végén. S az volt, aminek még írtam, az „1848—49. Történelmi Lapok” munkatársa. Dienes azonban megkérdezte: a címek felsorolása mire való? Szerinte Imreh Sándornak elég a „vitéz huszárkáplár, egy kiadatlan memoár szorgalmas jegyzője” titulus. Nem illeti meg őt a „kutató, író” cím. Én azonban úgy vélem, függetlenül attól, hogy vég-eredményében Lengyel és Imreh is ellenfelek voltak, utóbbi iránt is tar-tozunk annyi szociális igazságérzéssel, hogy elismerjük róla, bizony Petőfi-kutató volt. Bejárta, felmérte a csatateret, nyomtatott felhívással gyűjtötte az adatokat Petőfi halálára, cikkei közötték a lapok.⁸⁴ A hely-szín tanulmányozása és gyűjtött adatai azonban arról győzték meg, hogy Lengyel közlései nem igazolhatók.

Lengyel ellenfelei közé tartoztak Petőfi halálának vitájában a *Haller grófok*, Fehéregyháza urai. *Haller Ferenc* pl. Lengyelnek azt az állítá-sát is cáfolta, hogy az ütközet kezdetén, az ágyúzás megindulása előtt „apró fegyver csatározás lett volna”. Segesvár lakói, Bem hadsegéde, Pap Lajos bizonyították, hogy ez nem áll. — Dienes azt is megkérdezte: nem tudom, ki volt ez a Haller Ferenc? — Nagyon tudom, mit írt róla Lengyel, azt is tudom, hogy mint Lengyel ellenfele, Dienes részéről nem sok elismerésre számíthatott. Ha azonban Dienes tanulmányozza a Ko-lozsvárt megjelent *Honvéd* c. lapot, láthatja, hogy az erdélyi mágnások közül sokan álltak a szabadságharc mellé, még a Hallerek is. Midőn egy névtelen levél azt írta, hogy „nagyot nyerne az ügyünk”, ha a Hallerek is ott állnának a szabadságért küzdők között, Haller Ferenc segesvári térparancsnok közölte eddigi áldozatait: minden pénzét, 30 ezer forintot, gabonáját, 30 legszebb fegyverét adta hazának, „egész figyelmem a köz-ügy”. Felszólította a cikkíró: „ki ön? és mit tett a hazáért?” Az újság legközelebb elismerte: „Aztán ha valaki úgy cáfol, mint a legközelebbi honvédben Haller Ferencz, ki hazafiatlansággal vádoltatván, megmutatja, hogy Erdélynek egy fia sem tett többet hazájáért, mint ő — ez helyen van.”⁸⁵ Az eredeti történelmi források bizonyára tisztább képet adnak

⁸² *Magyar Polgár*, 1880. 191. l.

⁸³ Uo.

⁸⁴ *Erdélyi Híradó* 1890., 1848—49. *Történelmi Lapok*, 1892. évf. — L. Szinnyei 1. m. V. köt.

⁸⁵ *Honvéd*, 1849. 442., 546., 550. l.

a szabadságharc szereplőiről, mint pl. Lengyel, még akkor is, ha valaki csak „térparancsnok” volt. Nem volt azonban ez sem felelőtlen beosztás olyan országrészen, ahol állandó harcok dúltak, a városok ismételtlen gazdát cseréltek. — Egyszóval Lengyel kedvéért senkiről ne ítéljünk egyoldalúan. — *Haller Józsefről* már Dienes is közölte, hogy mint nemzetőr-őrnagy harcolt a szabadság ügyéért, várfogságot is szenvedett.⁸⁶

c) *Lengyel, a mesélő.* — Lengyel maga így vezette be a csata egyik mozzanatának, *Zeyk Domokos elestének történetét*: „Ha jól emlékszem, ezt Dézsi Sándor úrtól hallottam, kinek azt b. Heydte beszélte el egy alkalommal.”⁸⁷ Vagyis Lengyel a harmadik száz, aki elmond egy történetet, s arra sem emlékezett biztosan, kitől hallotta. Az eseményt mégis ilyen pontosan tudta elbeszélni:

„Már a csata beveződött; a dsidások — és nem kozákok — az üldözésből már tértek vissza, mikor Lüders orosz tábornok fényes táborkar kíséretében kijött Fehéregyházán felül a kisbuni-út és ország-út szögellésénél levő dombra, honnan a völgy területe mind alá, mind felfelé belátható. Míg itt álltak, szemcsövét a tábornok a fehéregyházi tanorok közepe felé irányozza, hol egy huszár nagy sárga telivér lován száguld. A szállongó, s őt megtámadó dsidások egyikét levágja, s néha 3—4 közül is egykettő megsebzése, s a többiek megszalasztása által kivágja. Már átugratott a tanorok sánczán, a táborkartól alig volt 100 lépésre, mikor egy fiatal tiszt a táborkarból kiugrat, Zeyket megtámadja. Ez hatalmas pallosszerű kardjával első vágásra homlokán olyat vág, hogy koponyafedél és sisak messzeugrott. Mikor ezt Lüders látta, szemét táborkarán végig járatta, mintegy kérdezve, ha látták-e e hatalmas vágást? azonnal parancsot adott, hogy e huszárt ne bántsák, hanem fogják el élve. Ezen parancsszóra egész dsida-erdő fogta körül Zeyket, de ő minden megadási felszólításra vágással felelt. Ez támadóit felbőszíté. Lovát és őt is már több dsida átfúrta. Végerejét megfeszíté ekkor, piztolyát elővonta s magát föbe lőte. Állítólag Lüders Heydtehoz fordult, s ezt mondta volna: „Schade, ein guter Soldat!” Itt megjegyzem ezúttal, hogy b. Heydte éppen e hely környékére tette azon helyet, hol Petőfit elesve látta volt. Ezen hely megfelel annak, hol magam is elestét gyanítom.”

Azt hiszem, a fenti szöveg alapján nem kell különösebben bizonyítani, hogy Lengyel is a „javíthatatlan mesélők” közé tartozott. — *Honnan termett volna elő Zeyk*, aki Bem közvetlen kíséretéhez tartozott, őt menekülésében oltalmazta, s bizonyára eközben is esett el, *jóval a csata befejezése után*, mikor már Lüders is kilovagolt törzskarával a kisbuni útig, az üldözők pedig visszatérőben voltak, hogy párbajait Lüders személtárára megvívja? S honnan vette Lengyel Zeyk küzdelmeinek, Lüders megfigyeléseinek kis részleteit, ha nem a maga elképzeléséből, vagy a legjobb esetben a hősök emlékét övező legendákból.

⁸⁶ A *Petőfi-titok* 157. l.

⁸⁷ *Vasárnapi Újság*, 1861. 43. l.

Dienes azonban Lengyelnek Zeykről szóló elbeszélését is valóságnak fogadta el, s úgy vélte „kétségtelenül leszakadt az öreget fedező kis csoportból. Olyan későn ért ki az országútra, hogy Lüders és vezérkara — köztük Heydte őrnagy, az osztrák összekötő — is ott állt már Fejéregyházán túl egy halmon, az üldözést figyelve. Ekkor vágatott elő sárga paripáján...” Dienes a továbbiakban Lengyel előadása alapján részletesen ismertette Zeyk küzdelmeit és halálát. Még azt is megállapította, hogy a „Zeyk dráma... *negyed 7 és fél 7 között* lehetett. Előbb nem, mert egészen természetes, hogy az orosz hadvezér csak akkor lovagolt ki magasrangú tisztjeivel együtt az országútra, amikor a mögötte fekvő falut az ellenségtől már megtisztították és ez — mint megállapítottuk — háromnegyed 6-nál előbb nem történhetett meg.”⁸⁸ De hogy jelent meg Zeyk ebben az időben a csata színterén, hogy drámái küzdelmeit megívja? Olyan vitéz testőr, mint ő volt, ennyire nyilván nem szakadhatott le Bem mellől, bár Dienes szerint ez „kétségtelen”.

Nem kétségtelen, sőt egészen hihetetlen ez, s mindaz, amit Lengyel bizonytalan forrásra való hivatkozással olyan szépen, színesen elbeszélt, történelmi kritikával nem minősíthető másnak, mint legendának, mesének. Mivel azonban Dienes Lengyelről másként úgy vélekedik, „minden szava valóság”, és ő volt az, aki „a javíthatatlan mesélőket... könnyűszerrel megcáfolta”, azt is el kellett neki hinni, amit Zeyk haláláról leírt.

Megfordítva viszont így következtethetünk: mivel Lengyel mesélőnek bizonyult, Petőfiről szóló közléseit is kétkedve kell fogadni. Mielőtt a *Vasárnapi Újságban* Lengyel első közlését megjelentette, — mint maga írta — közléseit „*én többeknek épen így elbeszéltem számtalanszor*”.⁸⁹ Lehet, hogy a szenvedélyes mesélő és újságíró a számtalanszor történt elbeszélés következtében annyira belelélte magát az elmondottakba, hogy ezeket végül már maga is elhitte. A leírásokban előforduló valótlanságok, ellentmondások, Lengyel jellemének és mesélő készségének megismerése azonban a Petőfi-kutatót és történetírót vele szemben, hitelessége iránt kétkedésre kötelezik.

5. Heydte halottja és a kizárásos módszer

a) *Két közlemény összehasonlítása.* — A szökökútnál látott holttestről Heydte két közlése ismeretes. Az egyiket 1854-ben saját maga írta hivatalos jelentésben, a másik 1877-ben reá való hivatkozással az ismert temesvári német nyelvű újságban jelent meg. Ez utóbbi újságcikk kiemelte, hogy a tudósítások „*a segesvári csata egykori szemtanújának feljegyzésein alapulnak*”.⁹⁰

Dienes András véleménye szerint: „Nincs semmi okunk kételkedni

⁸⁸ A *Petőfi-titok* 121. l.

⁸⁹ 1860. évf. 507. l.

⁹⁰ „auf den Aufzeichnungen eines damaligen Augenzeugen der Schlacht bei Schässburg beruhen.” — *Neue Temesvarer Zeitung* 1877. 187. sz.

abban, hogy az osztrák összekötőtiszt valóban Petőfit látta holtan heverni Fehéregyháza és Héjjasfalva között, „közvetlenül a szökőkútnál”. — Dienes első érve, hogy „Miért?” nem kételkedhetünk ebben, így szól: „Mert tudjuk, hogy Heydte valóban az üldözők nyomában lovagolt, egy darabig Lüdersz törzsével tartva, végignézte Zeyk párbaját is.”⁹¹

Mindezt azonban csak *Lengyel leírásából tudjuk*, s Zeyk párbajának Lengyel-féle leírásából fentebb láttuk, hogy mennyire nem valószerű.

Dienes második érve, hogy „a halott leírása tökéletesen ráillik Petőfire, a *Vollbart* kivételével, de viszont tudjuk, ... hogy Heyde később, 1877-ben már részletesebben, az eltelt idő alatt bizonyára töprengve a látottakon, újból leírta az országúti halottat és ekkor már határozottan *hegyes fekete szakállúnak*, a középmagasságúnál kisebbnek, soványnak mondta”.

A harmadik bizonyíték Dienes szerint *a halott mellett talált tárgyak*. Az akadémiai munkaközösség még a „kizárásos módszer” alkalmazásával is bizonyítani kívánta, hogy a „szökőkút közelében talált halott tehát csak ő lehetett”⁹²

V. *Nyilassy Vilma* szintén azt állítja: „A Heydte által leírt halott — a személyleírásból, öltözetből, és az iratokból következtetve — csak Petőfi lehetett.”⁹³

A *párhuzamos összehasonlítás* látszik legalkalmasabbnak arra, hogy Heydte két közlésének ellentmondásaira rámutassunk. Talán nevezzük ezt is Heydte I. és Heydte II.-nek.

Heydte I. (1854):

Heydte II. (1877):

a) *A halott külseje:*

„er war mager, klein, trockenes Gesicht, mit sehr bestimmtem Ausdruck und großem, Schwarzem Vollbart.”

„So viel man bei flüchtiger Betrachtung wahrnehmen konnte, war die Leiche unter der Mittelgröße und mager, das Gesicht war verzerrt, die Gesichtshaut gelblich, die Haare und der spitze Bart waren schwarz.”

2. *A halott öltözete:*

„már a nadrágjáig le volt vetkőztetve... Nadrágja fekete pantalló volt”.

„csizmái és kabátja hiányoztak, az ing finom volt és a melletten szegett (gefältert) nadrágja fekete volt”.

⁹¹ A *Petőfi titok* 142. l.

⁹² I. jelentés 252. l.

⁹³ *Múzeumi Híradó*, i. h. 154. l.

3. A holttest helye:

„közvetlenül a szökőkútnál Fehéregyháza és Héjjasfalva között...”

„csaknem a szökőkúttal szemközt és az úttól 3—4 öl távolságra”.

A halott személyleírásában mindenekelőtt a „nagy fekete telezakáll” és a második közlésben a „hegyes szakáll” sehogy sem egyezik.

Előző bírálatomban már szóltam arról, hogy Dienesnek nem fogadható el az ellentmondásra vonatkozólag az a magyarázata: Heydte „az elmúlt idő alatt bizonyára töprengve a látottakon”, rájött Petőfi valódi külsejére. Régi emlékképeink „töprengés” következtében nem szoktak megváltozni, hanem csak úgy, ha valahonnan tudomásunkra jut, hogy előző közlésünk helytelen. Ezt pedig Heydte nagyon könnyen megtudhatta, mert hiszen a képes újságok, különösen 1874-ben, Petőfi halálának 25. évfordulója alkalmával gyakran közölték a költőt hegyes állszakállal ábrázoló arcképet.

Vagy talán Heydte töprengés révén jött rá arra is, hogy az általa leírt halotton *finom és a mellen szegett ing volt?* Hisz első jelentésében még azt közölte, hogy a halott már madragjáig le volt vetkőztetve, s egy szót sem említett a rajta levő ingről, mégkevésbé annak minőségéről és varrásáról. Nem valószínűbb-e, hogy Heydte olyan képet látott (Orlai festményét), amely Petőfit ilyen öltözetben mutatta be? — Heydte bizonyára nem gondolt arra, hogy lesznek még kutatók, akik az ő titkos jelentését napvilágra hozzák, és az 1877. évi tudósítással összehasonlíttják.

A Heydte-féle két forrásban nem egyezik a holttest helyének megjelölése sem. Ellentmondás mutatkozik abban is, hogy a második közlésben Heydte *csupán két magyar halottat* említ, akiket az országút mentén látott, Fehéregyházától Héjjasfalváig. Az egyik „közvetlenül a fehéregyházi vendégfogadónál” a másik a két község közt feleúton, a szökőkútnál feküdt. Pedig Heydte korábbi jelentésében még megírta, hogy a Fehéregyházánál és ezen felül a Küküllőn átkelt kozákok „elvágták nagyon sok menekülőnek az útját, akiket mindjárt le is kaszaboltak”. Egyéb adatközlések is arról szólnak, hogy „azon tájon, merre Petőfi tartott, később a tömeggé alakuló csatárok is keresztülmenvén, közülök temérdeken estek el”. Ezt *Barta János* volt honvédszázados írta, aki a Fehéregyházi csatában 13 sebet kapott.⁹⁴ Oreusz orosz katonai író műve fordításának közlésekor *Eötvös Károly* is azt írta: „a csatatér... Fehéregyháza mögött kelet felé legalább 2 kilométerrel kiterjedt”.⁹⁵

Miként Lengyel — állítása szerint — az országúton a falun át egész a buni útnál lévő emelkedőig „alig egy két gyalog futót” hagyott el,⁹⁶

⁹⁴ Vasárnapi Újság, 1860. 649. 1.

⁹⁵ Uo. 1881. 654. 1.

⁹⁶ Történeti Lapok, 1847. 398. 1.

— s ezt Lengyel 1874-ben írta — úgy Heydte sem látott — 1877. évi tudósítása szerint — már csupán csak két halottat ezen az útszakaszon. Előző közlésében pedig mindkettő arról beszélt, hogy az orosz bekerítő gyűrűben sokan bentrekedtek, s ezeket kevés kivétellel leölték. Valóban bámulatos az összhang és leegyszerűsödött a probléma Lengyel és Heydte második közlésében, mert a két halott közül már nem látszott nehézség annak megállapítása, hogy az egyik Petőfi volt.

Kétségtelen, hogy miként Lengyel *Heydtere való hivatkozással* állította, hogy aligha csalódott, midőn Petőfit látta az országúton, az emelkedőről visszatekintve futni, *Heydte is változtatott* első bizalmas jelentésének adatain későbbi helyes tudomása alapján, a halott külsejétől, ruházatáról szóló leírásán. Így azután végül *a kép* éppúgy pontosan ráillett Petőfire, mint ahogy Lengyel állítása a menekülő Petőfiről az *ispánkúti halálhellyel* került a legteljesebb összhangba.

Heydte két közlésének tartalma megegyezik abban, hogy a holttest mellett mindkettő említ *iratokat*, de míg az I. csupán Kemény Farkas jelentéséről szólt, a II. ezen kívül még Stein báró jelentését és állománykimutatásokat is megjelölt. Csupán a II. közlés szólt arról, hogy „*A kizárólag katonai vonatkozású papírokon kívül egyetlenegy olyan sem volt, amely magával Petőfivel vonatkozásban lett volna.*” Heydte lehetségesnek vélte, hogy ilyen papírok a fosztogatók által elvitt kabát zsebében voltak.

A zsinigre fűzött *kitüntetések*et is mindkét leírás említi, de míg az első ezek számát „mintegy 100”-ra becsülte, a másodikban számuk említése nem fordul elő.

Dienes Heydte két közlésében sem kereste az ellentmondásokat, miként Lengyel írásában sem. Ha ilyent látott, mint a szakáll leírásában, azt természetes korrekciónak tüntette fel. A Heydte II-ről úgy vélekedett, hogy szerinte ez „a kutatás legértékesebb dokumentuma, értékesebb, mint az ezredes 1854-ben tett — ismert — jelentése, mert ennél őszintébb és részletesebb”.⁹⁷ — Hogy egy katona, osztrák báró, a „száraz, hideg, kegyetlen zsoldos” — amilyennek őt Dienes jellemzi⁹⁸ — miért nem az osztrák hatóságnak írt bizalmas jelentésében „*őszintébb*” és miért a temesvári újság számára tett nyilatkozatában, ezt csak úgy érthetem meg, ha Denes arra gondolt, hogy ez a második leírás már valóban ráillik Petőfire, míg az első nem. *Részletesebb* pedig a „finom szegős mellű ing” említésével, amelyet a holttesten látott (a II. közlés szerint), míg az I. jelentés nadrágig levetkőztetett halottat említett.

Dienes a Heydte II. leírás jelentőségét abban látta, hogy ebben a halott leírása pontosan ráillik Orlai festményére: „Nézzük meg azt az arcképet, amelyet Orlai júliusban — pár nappal a költő halála előtt — festett Mezőberényben: a soványarcú Petőfi hegyes, fekete, franciás

⁹⁷ A *Petőfi-titok* 152. l.

⁹⁸ *Hadtört. Közl.* válasz 291. l.

kecskeszakállt, fekete pantallót és finoman kidolgozott inget viselt.”⁹⁹ Még azt is „nagyon jellemző”-nek találta Dienes, hogy Heydte a halotton nem látott „kravátlit”, hisz „tudjuk hogy Petőfi sohasem viselt nyakkendő”.

Válaszul arra, hogy Dienes „*mosolyra fakasztotta*” midőn a holttest mellett említett iratokat nem tartottam bizonyítékoknak a költővel való azonosításra, hanem azt írtam: „ha Heydte történetesen néhány Petőfi-verset talál, vagy más, Petőfi személyazonosságára vonatkozó iratot” — ez lett volna a bizonyíték, s Petőfi zsebéből ilyesminek kellett volna kihullania — megírom, hogy engem viszont az indított mosolyra, midőn Dienes a nyakkendő hiányából is Petőfire következtetett. Azt még a Heydte II. is megemlítette, hogy az iratok között Petőfire vonatkozó nem volt, ezt elvitték a kabáttal. Csodálatos, hogy viszont az *egyéb*, katonai tartalmú iratokat előbb *kiforgatták* a halott zsebéből. Annak van alapja, hogy az iratok között előkerülhetett volna Petőfit kétségkívül azonosító írás is. Hogy azonban a nyakkendőhiány „nagyon jellemző” mozzanat lenne, ezt nem fogadom el.

Visszatérve az Orlai-képhez: itt tökéletes az azonosság a halott leírásával, csakhogy éppen ez a gyanús. Miért nem tökéletes azonban az 1854. évi leírással, amikor Heydte még „*nagy fekete teleszakállú*” holttestet írt le?

Ne csak „*Vollbart*”-ről beszéljünk, hanem *nagy* „*teleszakállról*”, mert a Heydte I-ben ez van! A „mit *großem schwarzem Vollbart*” jelentése igenis az egész arcot beborító *nagy* szakáll, körszakáll, és ezzel ellentétes a Heydte II. „*hegyes szakáll*” megjelölése.

Van tehát „*szakáll-kérdés*”, csak ne hagyja el se Dienes, se a kérdéssel foglalkozó más kutatók a *nagy* jelzőt e „*Vollbart*” mellől. Ennek ismételt elhagyása bizonyítja, hogy a kérdésnek mégis fontosságot tulajdonítanak, és látják az ellentmondást.¹⁰⁰ Egyébként három középiskolai német szakos tanár és egy német szakos középiskolai szakfelügyelő véleményeként közölhetem, hogy a „mit *großem schwarzem Vollbart*” értelme, jelentése az egész arcot befedő körszakáll. „*Szakáll-kérdést*” igenis ismerek, ezt lényegesnek is vélem, de a „*nadrág-kérdést*” korántsem olyan speciális területemnek ismerem, hogy ennek idézőjelben és kurzív szedéssel való kiemelésére igényt tartanék. Ilyen kérdés azonban mégis csak van, mert Heydte a Petőfinek vélt halottat fekete pantallónak írta, többen pedig azt állították, a csata résztvevői, hogy Petőfi öltözete *teljes vitorlavászon* ruha volt.

Egyébként ennek a „*nadrág-kérdés*”-nek az akadémiai munkaközös-

⁹⁹ A Petőfi-titok 153. l.

¹⁰⁰ Dienes András válaszában a „*szakáll-kérés*”-ről szólva csak „*Vollbart*”-ról ír (238. l.). — Midőn a Heydte-szövegből németül idézett, csak „*schwarzem Vollbart*”-ot említett (A Petőfi-titok 142. l.). — V. Nyilassy Vilma is a Heydte I. idézése közben csupán „*fekete szakállú*” halotról szót (Múzeumi Híradó, 1956. 154.).

ség jelentése nálammal nagyobb „teret szentelt”, de olyan értelemben, hogy a „fekete nadrág (Lásd Orlay képét!)”¹⁰¹ Vagyis annak bizonyítá-sára, hogy Heydte halottja Petőfi volt, az „öltözet” leírását is felhasználta, s erre egy külön (b.) pontot szentelt. En viszont úgy véltem, lehetett ott fekete nadrágban más is, sőt Petőfinek is alkalma lehetett, hogy a nyári hőség miatt a Mezőberényben viselt fekete nadrágot nyári öltö-zetre váltsa fel. Így többeknek az az állítása, hogy a csata napján Petőfi nem fekete nadrágot, hanem teljes vitorlavászon ruhát viselt, nem fel-tétlenül hamis. A „nadrág-kérdést”, mint bizonyítékot Dienes és a munka-közösség sokkal nagyobb figyelemre érdemesítette, mint én.

Dienes válaszában a szakáll kérdéséről megjegyezte: „Azt írja Mezősi, hogy én nem vagyok az véleményen Illyés Gyulával a „korszakáll kér-désében”. Ilyen kérdést nem ismerek...”

En viszont ismerek, mert *Illyés Gyula* szószerint ezt írta: „Heydte leírása is tökéletesen illik Petőfire; beleértve még a korszakállt is...”¹⁰²

Dienes András pedig ezt írta: „Mert a halott leírása tökéletesen rá-illik Petőfire, az egész arcot ellepő szakáll, a *Vollbart kivételével*...”¹⁰³ Erre írtam, hogy a „korszakáll kérdésben” Dienes nincs egy véleményen *Illyés Gyulával*. Azt hiszem, most már Dienes is elismeri, hogy van ilyen kérdés. Sőt Dienes maga is használta a „szakáll-kérdés” kifejezést: „Heydte a szakáll-kérdésben bizonytalan volt, ami egy csatatéren történő, pár pillanatig tartó megfigyelésnél érthető.”¹⁰⁴

Heydte első közlésében nem beszélt „pár pillanatig tartó” megfigye-lésről. Feltűnt neki a „Jeszuirt fölkelőtiszt”, aki nadrágjáig le volt vet-köztetve. Hogy fontos személy, tiszt lehetett, arra a mellette talált, Bem-hez küldött jelentésből következtetett. Ez a következtetés „*arra bírt, hogy közelebből szemügyre vegyem a holttestet, vajon nem ismerek-e rá benne egy régebbi ismerősömrre. De a halott előttem teljesen ismeret-len volt*”, írta *Heydte*. Vagyis alaposan megnézte a halottat, le is írta elég részletesen, „nagy fekete teleszakállú” embernek írván. Különös, hogy Dienes ezt a Heydtét más vonatkozásban, midőn az általa említett „friss sírhant” helyéről vitakozott, így jellemezte: „igen korlátolt katona és buzgó császári hivatalnok volt, úgynöktípus, *kiváló megfigyelő!*”¹⁰⁵ Mindjárt nem lett azonban kiváló megfigyelő, bármennyire állította is, hogy a holttestet közelről szemügyre vette, mikor olyan adatot közölt, amelyből az következtethető, hogy a szökőkútnál említett halott *nem Petőfi volt*.

b) *A kizárásos módszer.* — Ez a módszer kétségkívül *a tudományos bizonyítás* legbiztosabb eljárásai közé tartozik. Alapfeltétele azonban, hogy az *összes lehetséges adatok* rendelkezésünkre álljanak, s a *kiros-*

101 I. jelentés 250—251. l.

102 *Petőfi*, 334. l. (1948. év kiadás.)

103 *A Petőfi-titok* 142. l. (1949.)

104 *Uo.* 149. l.

105 *Irodalmi Újság*, 1956. júl. 7-i sz.

tálás úgy történjék, hogy az elejtett adatokról biztosan megállapítható legyen: ezek nem jöhetnek számításba. Így, a gondos, és elfogulatlan kritika után megkaphatjuk az egyetlen, igaz, vitán felül álló adatot.

A román—magyar akadémiai munkaközösség annak bizonyítására, hogy a szökökút közelében Heydte leírásában említett halott csak *Petőfi lehetett*, a jelentés szerint a „kizárólagos módszert is” alkalmazta. Megemlítette mindenekelőtt: „Bem közvetlen környezetében tudomásunk szerint hárman viseltek polgári ruhát: Berki Mózes, a hírszerző, akinek holttestét azonban Fehéregyháza és Segesvár között temették el, Kurz Antal, Bem titkára, aki aug. 6-án a szebeni utcai harcokban esett el — és *Petőfi*.”¹⁰⁶

A „tudomásunk szerint” kifejezés mindenesetre már azt jelenti, a bizottság sem tartotta egészen kizártnak, hogy a megnevezett három emberen kívül Bem környezetéhez tartozó személyek közül mások is, vagy akár csak egy is lehetett még polgári öltözetben. Az alkalmazott kizárólagos módszer tehát ezért már nem tökéletes. Maradjunk azonban a három fenti személynél.

Dienes nem indokolta meg, mire alapozta azt az állítását, hogy *Kurz Antal*, Bem hadsegéde nem Fehéregyháza környékén, hanem a szebeni utcai harcokban lelte halálát. Ezt Dienes már *A Petőfi-titok* c. könyvében is állította: Kurz Antal „is elesett, bár nem Segesvárnál — mint általában hiszik, hanem a szebeni utcai harcokban”.¹⁰⁷ Ezt a közlést a munkaközösség jelentése is átvette, s Dienes Király Istvánnak adott válaszában szintén mint tudott tényre hivatkozott rá.

Lehetőségeimhez képest Kurz halála helyének utánanézttem, s azt alapítottam meg, hogy a források és az irodalom általában a *segesvári csatát* jelöli meg Kurz eleste helyéül. Kurz életrajzában ugyan *Szinnyei* ezt írta: „júl. 3. a segesvári csatában (Bem) oldalánál esett el; némelyek állítása szerint aug. 6. midőn Nagy Szében utcáin Bimmel együtt kocsin menekült, egy százsz agyonlőtte”,¹⁰⁸ de pl. *Ferenczi* is minden kétség kívül írta, hogy Kurz Antal a segesvári csatában esett el.¹⁰⁹

Az irodalomban történt említéseknel sokkal fontosabbak az *egykorú források*. *Egressy Gábor* 1849. aug. 8-án, tehát alig egy héttel a segesvári csata után ezt írta naplójába: a segesvári csatában elesett Bem „egyik segéde, Kurz”. *Egressy* ezt Szászsebesen jegyezte fel, ide pedig *Szebenből* jött. „Szemtanúja voltam Bem csatáinak” — írta a Szebenből érkező *Egressy*, mégsem azt közölte, hogy Kurz Szebenben esett el, hanem a *segesvári csatában*.¹¹⁰

Lőrincz József őrnagy közlése: „Pap Lajos alezredes állítja, hogy Bem másnap különösen sajnálta *Petőfi* és Kurz elvesztését”. Vagyis esze-

¹⁰⁶ I. jelentés 251. l.

¹⁰⁷ Uo. 259. l.

¹⁰⁸ I. m. VII. köt.

¹⁰⁹ *Petőfi életrajza* III. köt. 379. l.

¹¹⁰ *Egressy Gábor: Törökországi naplója 1849—1850*, 6 l. (1851.)

rint is Kurz Petőfivel együtt a segesvári csatában lelte halálát.¹¹¹ Ez az adat is már 1861-ben látott napvilágot, éppúgy, mint a *Vasárnapi Ujságnak* egy Fehéregyházáról beküldött levélben a következő tudósítás: „Volt Bemnek egy ügyes titkárja, Kurcz nevű, kit a forradalom előtt irodalmi munkásságáról ismertünk. Őt is bekerítették a muszkák, s nem messze Sándortól fordult le lováról nyergestől.”¹¹² Petőfiről egyébként ez a levél ezt írta: „Petőfi ágyúink mögött volt gyalog, s az ellenségtől hátulról kerítette be, el nem hagyhatta a csatatért.”

Az irodalom és a kortársak adatközlései után, hogy Kurz is a segesvári csatában esett el, igen fontos lenne, ha Dienes megindokolná, melyek a fentieknél hitelesebb adatok, amelyek Egressy, Pap Lajos közléseit megcáfolják, s kétségekívül bizonyítják, hogy Kurz valóban a szebeni harcokban esett el. Mert ha Fehéregyháza mellett halt hősi halált, akkor ő is lehetett a Heydte leírásában említett halott. Ő lóháton könnyebben elérhette a szökőkutat, mint Petőfi gyalog.

Dienes András tanulmányomra adott válaszában a kizárásos módszert a holttest kilétének megállapítása érdekében még tovább alkalmazta, a probléma körét még jobban leszűkítette. Heydtere hivatkozva megállapította: „Tudjuk, hogy Heydte két magyar halottat látott a héjjasfalvi országút mentén és azt is tudjuk, hogy a másik halott, aki egyenruhában és a buni út beszögellése táján — az Ispánkúttól kb. 250 méternyire hevert, a szőke szakállú Bartha Elek százados volt.”¹¹³ Az Ispánkút mellett lévő fekete szakállú halott tehát csak Petőfi lehetett.

A fentiekhez kiegészítésül meg kell még jegyeznünk, hogy az Ispánkút közelében Heydte jelentésében említett halottat Haller József Bartha Eleknek, Gyalóky Jenő pedig Zeyk Domokosnak vélte, de ezt a munkaközösség nem fogadta el, mert Bartha Eleken nem fekete nadrág volt, hanem századosi egyenruha, Zeyk pedig atléta-termete miatt nem volt azonosítható Heydte halottjával.

Heydte azonban nem a buni út táján, s nem is az Ispánkúttól kb. 250 méterre említette az első halottat, hanem a *fehéregyházi vendégfogadónál!* Még azt is leírta, hogy ennek olyan ujjasa volt, mint amilyent az osztrák tábori pékek viselnek.¹¹⁴ Ez tehát sem halála helye, sem

¹¹¹ *Vasárnapi Ujság*, 1861. 56. l. — Kőváry László úgy vélte, hogy a *Neue Temesvarer Zeitung* 1877. évi közlésében Heydtetől említett két halott egyike a héjjasfalvi országúton „Kurz lehetett”. (Petőfi Múzeum I. 55. l.) — *Hatvany Lajos* Kővárytól idézve, ehhez a föltevéshezjegyzetben hozzáfűzte: „Kurz csak pár nap múlva, Brassó alatt esett el.” *Igy élt Petőfi* V. 511. l.) Ez a Brassóról szóló adat továbbkomplikálná a kérdést, ha Hatvany nem csupán tévedésből írta volna Szeben helyett Brassót. — Hogy a történelmi irodalom is mennyire bizonytalan Kurz halála helyének megállapításában, ezt Kovács Endre: *Bem József c. munkájában* látjuk. Kurczról e könyvben először ezt olvassuk: „Bem oldalánál esett el később a segesvári csatában.” (436. l.) Később viszont már Kovács Endre ezt írta: „A szebeni csatában meghalt Kurz Antal, Bem titkára, akit saját honfitársai, a szebeni házak ablakaiból lövöldöző szászok golyója terített le Bem kocsjában.” (613. l.)

¹¹² Uo. 106. l.

¹¹³ Dienes válasza 230. l.

¹¹⁴ „die eine in einer Jacke, gleich der, wie sie die österreichischen Verpflegsbecker tragen” — *Neue Temesvarer Zeitung*, 1877. 187. l.

öltözete miatt nem lehetett azonos Bartha Elekkel. Vagyis marad a szökökút közelében a kizárásos módszerrel *egy halott*, s ha Bartha Elek valóban itt esett el, akkor ez ő lehetett.

A kizárólagos módszerrel tehát nem lehet kétségkívül bebizonyítani, hogy az Ispánkút melletti halott Petőfi volt, de még ennek valószínűségét sem állíthatjuk, sőt a Heydte II-re való téves utalással Dienes a bizonyítani kívánt tétel ellenkezőjét kaphatja csak meg.

c) *Kitüntetés és kitüntetések.* — Az Ispánkút közelében Heydte írásában említett halott kilétének megállapításában, Petőfivel való azonosításában a halott mellett említett *kitüntetéseknek* is szerep jutott. Dienes szerint a „kiosztásra váró *kitüntetésköteg*” is bizonyíték, hogy a holttest Petőfié volt, mert ő foglalkozott, mint Bem hadsegéde, a kitüntetések ügyével, még a saját kitüntetési okmányát is ő írta meg. — A munkaközösség jelentése is „érthető”-nek véli, hogy Petőfi „magánál hordta az említett iratokat és érdemjeleket”.¹¹⁵

A fentiekből azt gondolhatnánk, hogy szabadságharcunk idején, Bem táborában a vitéz katonák kitüntetése úgy történt, hogy az altábornagy akár még a csata folyamán, akár ennek mindjárt a beveződése után előszólította segédtisztjét, s a nála készletben lévő dekorációkból az érdemjelet mindjárt a hős mellére is tűzte. A segédtisztnek tehát ezért egész kötegre való kitüntetést kellett a zsebében hordania. Az ilyen elképzelés nagyon téves lenne.

Egykorú hiteles közléseket ismerünk arról, miként osztotta Bem a kitüntetéseket. Gondosan mérlegelték az érdemességet, s midőn Petőfit is kitüntették „név szerint”, — ez a kitüntetésnek még díszesebb módja volt — a kitüntetettek legnagyobb részének érdemességét csapategységenként 3 tagú választmány állapította meg. A kitüntetések átnyújtása ünnepélyes külsőségek közt történt, s legkorábban a csatát követő napon került erre sor. Az 1849. július 24-én a moldvai Oknánál vívott győztes ütközetet követő napon pl. Bem 21 személyt díszített fel a „harmadrendű érdemrenddel”, s erről *napiparancsban* emlékezett meg.¹¹⁶ Arra tehát semmi szükség sem volt, hogy egy segédtiszt, még ha az ő hatáskörébe tartozott is a kitüntetési ügyekkel való foglalkozás, egy köteg kitüntetést hordjon a zsebében. Az oknai csatában, egy héttel a segesvári ütközet előtt Petőfi ott sem volt még, tehát volt más tiszt is Bem környezetében, aki a kitüntetési ügyeket intézte. Lehetett ez Kurz Antal is. Lehetőség, hogy miután Petőfi ismét szolgálatba lépett, e szerepkörét visszakapta, de az is lehet, hogy az előző tiszt tartotta meg.

Heydte ugyan mindkét alkalommal zsinegre fűzött érdemjelekről szólt, de lehetséges, hogy ez a megfigyelése sem volt pontos. *Bartha János* honvédszázados mindenesetre 1860-ban még mitsem tudott Heydte közléseiről, (csupán Lengyel leírásáról, ő pedig kitüntetésekről nem tett em-

¹¹⁵ *Hadtört. Közl.*, Dienes válasza 240—241. l., az akadémiai munkaközösség jelentése 251. l.

¹¹⁶ L. a szabadságharc idején a Kolozsvárt megjelenő *Honvéd* c. lap 1849. ápr. 23-i és júl. 29-i számát.

íftést) midőn azt írta, „Ugyde azon tájon, merre Petőfi tartott... közölünk temérdeken estek el”; hány tiszt lehetett ott „*kiforgatott zsebekkel, mikből irományokat, Kossuth-jegyeket szélnek eregetve, érdemeinket lábbal tapodták a bős kozákok!*”¹¹⁷

d) Az „összefüggő láncolat” és Kőváry László közlése. — A román—magyar akadémiai munkaközösség jelentésének befejezésében írta: „a tárgyalt tények és mozzanatok Lengyel József vallomásán kezdve egészen Heydte és Kőváry emlékezéséig összefüggő láncolatba sorakoznak”.

Kőváry nem volt ott a fehéregyházi csatában. Miként maga megírta, szeptember elején ment ki a csatatér tanulmányozása végett. „A Héjasfalva és Segesvár közötti országúton székelyekkel és héjasfalvi lakosokkal találkoztam, — írta Kőváry — s azok engem az útkanyarulaton, mely a völgyből Héjasfalvának tart, egy kaptatónak megy, jobb felé egy holdnyi kaszálón törökbúzásba vezettek. Itt esett el valaki, ki mellett több iromány hevert — szoltak... E forrás alapján határoztam meg Petőfi elestének helyét.”¹¹⁸

Kőváry tehát nem a szökőkút mellett, s *nem is az országúttól 3—4 ölnyire*, hanem jóval bentebb: egy holdnyi kaszálón áthaladva, *kukoricásban vélte Petőfi halálhelyét*. Erre is csupán abból *következtetett*, hogy itt, a környékbeli lakosok elbeszélése szerint, egy holttest körül több iromány hevert. Hogy a halott Petőfi volt, arra hiteles bizonyítékot Kőváry sem tudott felemelíteni. A környékbeli lakosok elbeszélése csupán feltevésre nyújthatott lehetőséget.

Kővárynak van még egy másik, jóval korábbi leírása is Petőfi halála helyéről: „hol az út Fejéregyházáról Héjasfalvának a hegy alá kanyarodik, s emlékoszlop emelésére oly szép rétság van, a hegyre akart felkapni, Dános felé, a hegyoldalon akkor törökbúza zöldelt, itt vértett el, kozákok fegyverétől.”¹¹⁹

Kőváry tehát itt is azt állította, hogy Petőfi a „hegyoldalon” levő „*törökbúzásban*” vértett el. A „*szép rétság*”-ról csak azt jegyezte meg, hogy ez alkalmas hely lenne emlékoszlop számára, de nem itt halt meg a költő, hanem innen még „a hegyre akart felkapni”. Az „*itt vértett el*” megjelölésén csak a *törökbúza* érthető.

Dienes azonban Kőváry leírását úgy értelmezte, hogy a halálhely az Ispánkút melletti „*szép rétság*”. Király Istvánnak így válaszolt:

„d) Kőváry László olyan tökéletes képet ad a költő halálának színhelyéről, amit csak a helyszínen lehet felismerni. Ez az Ispánkút környéke, az úthajlaton és a kaptatón túl. Sohasem állította, hogy a hegyekben esett volna el, ennek az ellenkezőjét mondta: az út mentén, egy szép rétségen halt meg, mikor a hegyek felé „*akart*” felkapni. Ez így is történt, ezért érte a halál az Ispánkútnál, a dombok aljában.”¹²⁰

¹¹⁷ Vasárnapi Újság, 1860. 649. l.

¹¹⁸ Petőfi Múzeum I. köt. 55. l. (1889).

¹¹⁹ Erdély története 1848—49-ben, Pest, 1861. 259. l.

¹²⁰ I. jelentés 258. l.

Köváry mindenesetre kétszer is azt írta, hogy a törökbúzás a költő halálának helye, illetőleg a holttest itt feküdt.

Dienes a maga álláspontjáról úgy nyilatkozott, hogy ebben „a hiteles adatok fogaskerekekként kapcsolódnak egymásba”. Ezzel szemben „a fantasztikus álláspontok képviselői verejtékeztetve kalapálják össze az egymástól távol álló tengelyeket: a szerkezet mégsem indul meg, a gép üresen fut.”¹²¹ Ha azonban e szerkezet egyes fogaskerekeit: Lengyel, Heydte, Köváry írásait tüzetesen megvizsgáljuk, kitűnik, a hasonlat nem meggyőző. A Kövárytól említett tetem helye nem azonos Heydte megjelölésével, Lengyel pedig az innen még jó távolságra futó emberben „vélte felismerni” Petőfit. A halálhely tehát semmiképpen sem bizonyított „vallomáslánc” eredménye. Dienesnek a halálhelyet a Kövárytól félreérthetetlenül megnevezett törökbúzásból le kellett hoznia az Ispán kút mellé, hogy megállapíthassa: „Köváry László olyan tökéletes tájképet ad a költő halálának színhelyéről, amit csak a helyszínen lehet felismerni.” A források egyszerű tanulmányozása minden helyszíni kutatás nélkül meggyőz arról, hogy Heydte és Köváry közlésében a halott helyéről *ellentmondás és nem összefüggés van*.

Befejezésül hangsúlyozni kívánom még egyszer: Petőfi halálának kérdését *nem azért* vizsgáltam, mert „hiszek” Baynovics leírásában — mint Dienes állítja —, hanem *mert nem hiszek* a Lengyel—Heydte-közlések perdöntő erejében, s főképp abban a képben nem, amelyet Petőfiről Lengyel megrajzolt.

Dienes András Baynovics leírásában való „hívó makacsságomat” hangoztatja, s azt írta: „Ha a kritikai válogatást egy ilyen hit előzi meg, az megbénítja a kutató ítélőképességét.”¹²² Engem is „egy különös kultusz papjai” közé sorolt, s hangsúlyozta: „vagy regényt írunk... vagy tanulmányt Petőfi halálának körülményeiről.”¹²³ En tanulmányt írtam és nem regényt.

Baynovics leírásának védelmében itt nem emelek szót. Ez talán megint azt a látszatot kelthetné: Lengyel közléseinek bírálatát azért végeztem el, hogy helyette „ajánljam” Baynovicsot. Csupán annyit kívánok megjegyezni, ha Dienes Lengyel közléseit, a csatáról való tévedéseit is olyan szigorú kritikával illette volna, mint Baynovics leírását, maga jött volna rá azokra a valótlanságokra és ellentmondásokra, amelyekre a fentiekben rámutattam.

Az ellentmondásokat jól látják mindazok, akik a problémába alaposabban beletekintenek. A román—magyar akadémiai munkaközösség jelentésének megvitatása alkalmával *Király István* csak „a kutatás egyik lehetséges álláspontjának, a legvalószínűbb hipotézisnek” volt hajlandó elfogadni a jelentésben előadottakat. Ő is, *Klaniczay Tibor* is kifejezték azt a véleményüket, hogy az ilyen kutatást nem lehet „hiva-

¹²¹ *Hadtört. Közl.*, vita 238. l.

¹²² *Uo.* 233., 238. l.

¹²³ *Uo.* 239., 249. l.

talos ponttal” lezárni. — *Waldapfel József* „50%-os valószínűséggel” fogadta el Dienes álláspontját, *Nagy Péter* „az eddig legelfogadhatóbb hipotézisnek tartja”, *Jánosi Ferenc* viszont a jelentést „meggyőzőnek” mondta.¹²⁴

A probléma tüzetes megvizsgálása után Lengyel közléseinek történelmi forrásértékét kétségbe vontam, az általa Petőfi utolsó óráiról megrajzolt képet hamisnak ítéltam. A halálhely megállapítása Dienes és az akadémiai munkaközösség részéről nem feltétlenül hiteles közlések alapján történt, így szerintem is ez csupán feltevés lehet.

Nem tartom elfogadhatónak azt az álláspontot, hogy míg a kérdés vizsgálói *Lőrincz József* őrnagy és *Pap Lajos* alezredes közléseit arról, hogy Petőfit a csatatéren fegyverrel a kezében látták, kétkedéssel fogadják, ugyanakkor Lengyelnek még azt is elhiszik, hogy a csata döntő szakaszában neki, a „kandi néző”-nek kellett Petőfit elmerengéséből felébresztenie, a veszélyre figyelmeztetnie.

Elfogadom, hogy Petőfinek, mint Bem törzskara őrnagyának valóban nem a harc volt a feladata, hanem a harcra való lelkesítés. Ez az önkéntes propaganda-tiszt azonban a vízaknai csatában is Bem határozott utasítása ellenére részt vett a harcokban, hősiességéért kitüntették. *Pap Lajos* alezredes tudósított arról, hogy a fehéregyházi csatában a balszárnyon megjelent Petőfit „kevésbé a katasztrófa bekövetkezése előtt” Bemnek kellett visszarendelnie, s ő nem szívesen engedelmeskedett. — *Imreh Sándor* szerint: „Hogy Petőfi rendkívül bátor és merész ember volt, azt nyugodt lélekkel igazolhatom; láttam, mit mivelt a vízaknai csata folyama alatt...”¹²⁵ Nem engedhető tehát meg, hogy ezeknek a Petőfihez hűséges adatoknak az értékét Lengyel megbízhatatlan közlései elhomályosítsák. Ez az *igazság kérdése*, s nem „a régi esztétikai iskola, az abszolút szép” álláspontja, amelynek „ébresztgetésével” Dienes András engem határozottan „vádol”.¹²⁶

„Nagyon szeretem a szigorú vizsgálatát” — írta Dienes válaszában.¹²⁷ — Tudom, hogy mostani kritikai vizsgálatom a köztünk folyó „kemény vitának” éppoly szókimondó folytatása, mint amilyen Dienes válasza volt. Magam is őszintén óhajtom azonban, hogy Petőfi-kutatásunkban képviselt ellentétes felfogásunk a legkevésbé se érintse további baráti együttműködésünket.

¹²⁴ I. jelentés 257., 260—261. l.

¹²⁵ 1848—49. *Történelmi Napok*, 1892. évf. 230. l. *Újabb adatok Petőfi haláláról*.

¹²⁶ *Hadtört. Közl.*, vita 224. l.

¹²⁷ Uo. 241. l.